

МИХАЙЛО
ОСТРОВЕРХА

НАПЕРЕКИР

Обкладинку виконав мистець Мирон Левицький

МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА

НАПЕРЕКІР

М І Л Я Н О

1926 — 1931

МЕЛЬБОРН, АВСТРАЛІЯ

Новий Йорк, Н. Й. — 1981 — Мельборн

diasporiana.org.ua

Mychajlo Ostrowercha

AGAINST the STREAM

1926 — 1931

MILAN

NEW YORK, N. Y. — 1981 — MELBOURNE

ПЕРЕДОСЛОВО

...Воно й на таке виходить: ці мої спогади це суще **НАПЕРЕКІР**. У кожній бо правдивій любові доля прикра є; надто, в любові до краси, до величного, до глибокого, а таким є мистецтво, музика, література й узагалі культура духа. То й не диво, що в цих спогадах — а кожні спогади вельми особисті! — з мого проживання в Італії, у Міляно, 1926-1932 роках, проходять гори і доли, радості і смутки, сміх і терпіння. Та я не хотів скоритися долі та й **наперекір** ішов цим шляхом рожі і терня. Неодин із моїх добрих і прихильних мені Читачів подумає, а то й скаже: «І навіщо він усе те витеревенив?» Я ж ізміркував, що треба все те сказати нині про минуле; зокрема, потрібно все те сказати для нашої молоді, яка ще читає українську книжку, бо й між нашою молоддю є ще добрі, чесні одиниці, у яких доля до їх життєвих змагань є мачухою, й вони в житті мусять іти **наперекір**.

Автор

КІЛЬКА СЛІВ ВІД УПОРЯДЧИКА КНИЖКИ

Моє відношення до книжки «Наперекір» пок. Михайла Островерхи — випадкове, а може й провіденційне. Довгі роки оба ми були знайомі листовно. Особисто стрінулись у Римі, в м. вересні, 1975 р. і заприятелювали, як «стара війна». Він — б. Усусус, я — б. «Дивізієць». Зв'язала нас спільна пошана до Блаженнішого Патріярха Йосифа та ідея Українського Патріярхату, замилювання до мистецьких скарбів Риму і кілька вечірніх ескапад на італійське «хлопське» вино...

На слідуючу, домовлену зустріч у Римі, в м. вересні 1979 р., Покійний уже не явився. Його покликали на «стійку» до неба († 17.4.1979) по нагороду за його трудолюбиве, праведне життя...

В часі мого переїзду через Нью Йорк і Михайлове «Брукколіно» (Бруклін) у м. вересні, 1979 р., вдова по Покійному — ВШановна Пані Олена — передала мені готову до друку книжку «Наперекір», для якої в Америці Покійний не найшов своєчасно видавця. І, ось, тут, в далекій Австралії, завдяки Видавництву «Просвіта», редакторові п. Юрієві Венгльовському й Преп. Сестрам Василиянкам, у Мельборні, ця книжка «наперекір» усім труднощам, нарешті побачила світ.

З пошани до Автора-письменника, мову його задержано без змін.

о. Іван Шевців

Сідней. Австралія, 1.6.1981.

МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА

«Наперекір» — це остання книжка Михайла Островерхи, що виходить після його смерті, хоч написана давніше, бо ще 1968 р. Автор не друкував її вчасніше, бо це немов його щира сповідь із всього його життя, в ній пише він про себе самого, а в усіх інших своїх працях писав про інших осіб і про мистецькі проблеми. Про ці свої спогади про роки 1926-1931 в Італії автор написав тому, бо «зміркував, що треба все те сказати для нашої молоді», яка також деколи «в житті мусить іти наперекір».

Михайло Островерха народився 7 жовтня 1897 року в Бучачі, а помер 17 квітня 1979 в Брукліні — Нью Йорку в Америці. Він під час першої світової війни служив в полку Українських Січових Стрільців, після війни був інтернований в Польщі, а після звільнення працював у «Просвіті» в Станиславові. Він мав добрий голос і дістав був скромну стипендію (25 доларів місячно), щоб вишколювати свій спів та бути професійним співаком, співаючи в операх. Він дістав цю стипендію від Станиславівського Єпископа Григорія Хомишина. Про це докладно пише Михайло Островерха в цій книжці. Він вияснив тут також те, чому він не став співаком, тільки любителем церковного мистецтва та архітектури і журналістом, що писав до українських часописів «Діла» і «Нового Часу» у Львові. Ось список його друкованих праць:

- 1) «Кавур» — (Від П'ємонту до Італії), Львів, 1939.
- 2) «Nihil Novi». Міркування на мистецькі теми. Штутгарт, 1946.

3) «Без Докору». Міркування на мистецькі теми. Мюнхен, 1948.

4) «Гомін здалека». Нью Йорк, 1953.

5) «Чорнокнижник із Зубівки». Хвильовий і хвильовізм, 1955. Нью Йорк.

6) «Обніжками на битий шлях». Нью Йорк, 1957.

7) «На закруті». Львів 1939 року.

8) «Великий Василянин». Слуга Божий, Митрополит Андрій Шептицький. Н. Й. 1960.

9) «Гроза Калини». В Українських Січових Стрільців, Нью Йорк, 1962.

10) «Блиски і темряви» — 1918-1919-1920. Н. Й. 1968.

11) «Берегами Мандрівки». Нью Йорк.

12) «Володар» Макіявеллі, Нью Йорк, 1976.

До цих книжок доходить ще одна «Наперекір», про яку сміло можна сказати, що вона найцікавіша, бо в ній автор пише про життя мистців-богемістів в місті Міляні, в якому діє славна опера «Ля Скаля». Островерха жив із мистцями-співаками, згадаймо українця, бувшого УСС Василя Тисяка, а з поляків обидвох братів Кепурів — Яна і Владка, які були в Міляні.

Автор вияснив, чому він став не співаком, на що давав йому допомогу Єпископ Хомишин, тільки журналістом, можна б тут ще додати, бідним українським журналістом.

Хто хоче знати, як живуть кандидати на співаків в Міляні, які мріють про тріумфи в «Ля Скалі» — нехай прочитає спогади М. Островерхи «Наперекір».

Д-р Лука Луців

НАПРЯМ — ІТАЛІЯ!

21 листопад 1926.

Злегесенька, скрадливо рушив швидкий зо стації: Львів.

Напря́м: давно вижиданий, у мріях — либонь іще на рідній печі — випечений Рим, Італія. Поклав я на собі знам'я хреста: за щасливу путь поручався я Богові та й подяка, що щасливо вирвався з сумної Польщі, яка при допомозі Франції опанувала наші землі й до 25 років — згідно з заявами Владислава і Станіслава Грабських — мала нас істравити. Думка: ану ж бо розгадають і відберуть у мене отой для мене такий дорогоцінний паспорт? — мучила мене ще й в поїзді. Якась дивна, біла ворона сказала ж:

— Пане! Пултора року чекал пан на тен пашпорт! Нарешще, пан го ма! То виривай пан!..

Зо стисненим серцем, у непевності переїхав я оту Скиллу і Харибду: Тшебіня-Богумін. А дальше, швидкий нісся уже буйно, молодю, аж простори гзилися за ним. Був я ущерть сповнений моїм майбутнім в Італії. Правда, й в моїх поетичних мріях це майбутнє не було рожеве, але було воно приманливе загадочною невідомого.

На Східний двірець у Відні вийшли мені назустріч Славця Лагодинська і Микола Шлемкевич. Три дні товаришили мені по тій колишній нашій, над блакитним Дунаєм, столиці. Оглядав я пам'ятки Відня, музеї, слухав незабутніх концертів у 12-тій годині полу-

дня в катедралі св. Степана, подивляв ясно-романтичну Гльоріетку у Шенбруні, але з думки не сходив мені дальший напрям моєї дороги: Італія.

Промайнув славний Семерінг із своїми тунелями-галеріями і простягнулася долина Мірцүшлягу. Стовбичилися гори Альпи зо своїми на осамітнених шовбах гір мовчазними, таємничними замками. Промайнула і спокійна річка Мур із містами Брук, Клягенфурт, Віллях. Не покидаю вікна поїзду; на співподорожніх не звертаю аж ніякіської уваги — якось безмежно цікавить мене стрімголовна, сіро-шорстка природа Альп зо стариганами соснами, ялицями на схилах і на виступах гір. На долах уже смеркалося, а гострі верхи Альп дзвінким карміном небо украшали.

Тарвізіо — кордонна стація: Італія.

Широкий світ! І то вперше в моім житті — він мій.

Досі бо був він, мій світ, ясний і тернистий. Увесь пішки пройдений шлях боїв за волю України; тифозні марива, московська дійсність, польські табори й тюрми; марна — в порівнянні з Італією — мистецтвом та й узагалі культурою Польща з її Краковом і Варшавою, — це ще не був широкий світ. А тут, переді мною новий, багатий та й не чужий мені світ, бо ж я його вимріяв, виголубив у моїх мріях.

— І цей, буде мій світ! — сказав я собі в серці, вивісивши з вагону швидкого, при кінці листопада 1926, у Міляно.

Нервове напруження вражіннями за весь час подорожі втомило мене. Я підійшов до першого авта з написом «Гостинниця Фіренце».

— Категорія? — питаюся.

— Ля секунда! — відповідає возій.

Сідаю до цього авта й удоволено та зарозуміло думаю:

— Хоч італійської мови ще нівзуб, а вже бесідуєш.

У гостинниці, не встиг я поспіяти, як став ламати мене сон. Умившись, я негайно поклався спати й... прокинувся увечері. Повечерявши, став я снувати пляни мого тут життя і діяння. Паспорт же видали мені, бо єсм кандидат на співака; якби не той щасливий помисел: співацтво, то й паспорту був би я не дістав. Невеличку, але певну поміч діставатиму від добряги Єпископа Григорія Хомишина. Моя кабза, тобто ошадності з моєї праці у Станиславові, не така то вже набита, щоб я міг сидіти в гостинниці, тож, мушу залишати її чимскоріше. Мови ще не знаю, рятуюся німецькою, якої тут ніхто не розуміє.

Ранком другого дня вийшов я з гостинниці на вулицю. Бачу: вія Фіренце. Розглядаюся на всі сторони, знайомлюся з оточенням, щоб, вертаючись, потрапити до гостинниці. Гомін міста, поспіх прохожих, дзенькіт трамваїв, цокіт кінських копит, торохтіння фіякрів — усе це раптово огорнуло мене й мені стало тісно, почувся я вельми самотнім.

Зупиняю якогось молодого прохожого та й питаюся його у німецькій мові, де б я міг винаймати кімнату.

— Нон капіско! — відповів і пішов собі далше.

Зупиняю другого прохожого і питаюся його по латині, де б то винайняти кімнату.

— Нон капіско! — ще й розсміявся, либонь із моєї латини чи з мене середньовічника.

Іду далше. В цім гаморі почуваюся, мов пір'їна, що нею вітер гонить. Але я вперся таки добитися того чого я хочу: кімнати. Знову затримую прохожого — ще гірший вислід: махнув рукою. Мовляв: «Пропав»! Відійшов я децю далше від того забобонно лукавого місця. Затримую четвертого прохожого. Натрапив я на християнина, він терпеливіший, вислухав мою латину, усміхнувся — напевно з латини! — веде мене до найближчого кіоску, бере з купи газету «Іль

Коррієре делля Сера», я плачу за цю газету — здається аж п'ять центезімів. Цей мій невідомий приятель перелистковує перші сторінки часопису й на останній зупиняється на рубриці «Аффітансі», тобто, «Винаймається». Кинув він оком, zakresлив олівцем декілька оголошень, подав мені часопис, показав мені число трамваю і сказав коротке:

— Аль чентро!

— Граціє — сказав і на мить подумавши, додав я:

— Танте граціє!..

— Екко! Браво! Ва бене! — відповів мій невідомий, радий моїй мові приятель.

Сів я до трамваю. Що більше розглядаюся, їдучи, то більше безладдя у моїй голові. Доїхав я до широкого майдану — всі висідають: очевидно, остання зупинка, ну, то й я мушу висідати. Моя думка турботливо зайнята: шукаю кімнати. Не знаю міста, ні його вулиць; постійний рвучкий гамір цього найживішого промислового міста Італії. Але, пожди! Передімною двигтять дивна велич. Мережена легкість гостроверхих веж, їх безліч. На фасаді щонемира різьб, самі постаті. Мене очманіло. Це катедралю міста Міляно. Праворуч — великий, сұворотонний, клясичної архітектури палац. Ліворуч — церква не церква, палац не палац, багато округло-легких луків, по середині ж здіймається величезний, височенний лук — це вхід до цієї будови. Багато народу ходить собі попід ті пишні кружганки... Але я опам'ятуюся: шукаю ж кімнати.

Став я розпитувати за «віа Амадео», яку я вичитав в оголошенні. Якийсь добряга багато говорить, ще більше розмахує руками, щось лепетить: «Чінкве мінуті ді камміно», — і показав напрям. «Камміно»? Бог його зна що це таке! Але «чінкве мінуті» — це вже ясно! Недалеко. Ба, але ж це осередок міста: самі назви вулиць говорять про старовину, про сіре се-

редневіччя. Вулички круті, вузесенькі — сущий лябіринт, у якому і з ниткою Аріядни — якби я її мав! — можна тут ізгубитися. Подоляку! Де ти опинився? Чого ти тут шукаєш? Та я гоню від себе подоляка й поринаю у ці вулички. Під муром кам'яниці мужчина полагоджує свою малу природну потребу; трохи не штуркнув я його така тут бісова тіснота. А подоляк ізнову бунтується:

— Хай же тебе! І то в білісінький день, іще й на очах людей!..

У третій вуличці зачуваю подих сечі й бачу; в мурі кам'яниці вмурована ширша листва білого мармуру, а по середині вижолоблений рівчик і цим рівчиком постійно біжить вода.

— Ага! — подумав я. — То це такий підручний потрібник! Неестетично, але практично.

І перед моїми очима мигнули наші стодоли, стайні, шопи, а за ними городи, а в тих городах цвітуть високі маки, шумлять коноплі й кукурудзи, пурхкають і сваряться воробці. І... тихо, і захисно, і естетично, і ніхто тебе не штуркне...

Це в мене перший удар села з містом та ще й італійським містом.

Якось допитався я до вулички Амадео: невелика, вузька й крута. Число кам'яниці, що я її шукаю, 13.

— Фатальне число!..

На поміч мені лине сварлива думка:

— Ану-ану! Може й у забобони вдаватимешся? — і я увійшов у браму кам'яниці.

Сторожиха, змірявши мене поліцейським оком, сказала мені котрий поверх і число дверей помешкання. Я задзвонив. Вийшла — середніх років і такого ж росту — жінка. Її розкуйовдане чорне волосся і чорні очі насторожили мене до неї.

— Дезідера?

— Ля камера...

Показала мені кімнату — досить простірна, є два ліжка. Зрозумів я її, що матиму співмешканця, якогось студента чеха. Каже вона мені, що кімната з харчами, і що в неї харчуються самі адвокати, доктори, інженери. Ціна — на мою кабзу чималенька. Та приходить потішна думка: тут, серед інтелігентів, пізнаю добру, чисту італійську мову. І це втихомирило мої докладні обрахунки. Залишився я у цім пансіоні.

Перейшовши з гостинниці «Фіренце» сюди, ще того самого дня, купив я собі словник, італійсько-польський та підручник італійської мови. І дослівно: безупинну став я ладувати мою голову італійськими словами; зо словником я ходив усюди, з ним не розстававсь. І, безсоромно, представившись усім моїм співстоловникам, я пожадливо прислухавсь їхнім дискусіям. А ці дискусії були палкі, гамірливі: італійські. Почав я входити в розмови з цими дискутантами. Моя розмова, — і мова, — з ними була страшна, кострубата, проте, я безлично говорив. Адвокати — Козма, сицилієць, Джіфуні, наполетанець, — після одного тижня одноголосно сказали:

— Сіньоре! Ва беніссімо! Кораджіо!..

І я ріс.

Якось, по двох тижнях побуту в цім пансіоні, прийшов я на обід. Усі сиділи вже при столі. Дивлюся, сидить при столі той молодий чоловік, що першого дня мого побуту в Міляно я поспитав його на вулиці за кімнату, а він на моє німецьке й латину махнув рукою та й пішов далше. Сідаючи на моє місце при столі, я представляюся і йому. Ми зміряли себе поглядом. Розмова, як звичайно, йде жива, декуди встряваю і я. Молодий чоловік зупиняє на мені свій погляд, заворушується на кріслі, врешті, каже:

— Якби я сам не зустрів цього молодого чужинця на вулиці, либонь три тижні тому, і він щось мене питав, а я його не розумів, бо він не говорив по італійськи, то я б не повірив, щоб за такий короткий час можна опанувати італійську мову. — Звернувшись до мене, сказав: Сіньйоре! Ле міе віве конгратуляціоні!

Був у цім товаристві й патрицій Венеції, з титулом — конте, тобто, граф Ляйс. І з ним жив я найдружніше. Була це людина вдумлива, не був він загонистого, гарячого темпераменту. В нього й мою італійську мову поправляв я, у нього діставав я важливі вказівки про життя у Міляно. Була це людина вельми шляхетна, добра і культурна.

Приходив туди на обід і молодий студент університету, студіював він політичні науки. Якось, бере він мене за рамя й прямус до моєї кімнати, в якій нікого не було.

— Це правда, що ви Українець?..

— Так! — відповідаю. — А чому це вас зацікавило?..

— Ійо пуре сон комуніста!.. Себто: Я також комуніст!..

Я дивився на нього, на його молоді замотиличені розсміяні щастям очі, хвилину подумав, розсміявся я і сказав:

— Та ви капітальний смішак! Ви тут сильно не визнаєтеся у наших політично-національних справах. Ви думаєте, що кожен Українець це комуніст. Що всі Україніці це комуністи!..

Він заскочений моєю поставою до нього, почервонів і збитий із пантелику пробубонів:

— Пробачте! Я помилився...

— Сильно помилилися!..

Цей молодий ентузіяст комунізму належав мабуть

до тих, що ще не пив фашистівського «олеум річіні», яким молоді фашисти опритомнювали тоді молодих комуністів.

В цім новім оточенні, у цім новім стилі життя я відчував невідхильне бажання жити далі моїм духовним життям, як у дома. І перша моя церква в Міляно, що я часто заходив до неї, тобто, кожної неділі і свята, була церква св. Олександра, при майдані св. Олександра, по сусідству з вул. Амадео. До церкви ходив я, бо спонукувало мене до цього моє душевне бажання: чуже оточення, до якого я ще не був привик, інший зміст і форма щоденного життя, зовсім інші, як були в Україні, та ще й у такім малім місті, як Станиславів, — творили з мене якогось самотника. Хоч я й не піддавався цьому почуттю самотности, але незнання мови, інша культура — і то багата, інший спосіб думання і діяння, як у нас дома, а передусім — той шалений рух, темпо, гамір, в усьому темперамент, таки робило мене відокремленим. У церкві, в молитві я знаходив скріплення для моєї душі та й для моїх нервів.

Далі, я мусів розглядатися за вчителем співу. Переходячи вулицями міста, часто чув я з вікон деяких кам'яниць як дерлися співаки, вчившись співати чи переробляти партії опер. Від того співу мені ставало нудно й нецікаво. Проте, я мусів починати науку співу, бо ж треба було вислати до мого Добродія у Станиславові посвідку від мого маестра, що я таки справді вчуса співати. І я знайшов для себе такого маестра, Альбергоні звався. Років у нього було під п'ятдесятку. Високий, стрункий, продовгувате обличчя, очі чорні, буйна і чорна чуприна, голос мов барабан. Заспівав я йому — для попису — дещо зо Скарляттія, з Перголезія, з Дуранте.

— Воче маньїфіка! — крикнув він.

Та не переконав він мене до себе. Потрібну мені посвідку він мені виписав, я ж таки того дня вислав її куди треба й почав шукати... іншого маестра.

Впало мені на думку — піти до польського консульства і зачерпнути відомостей про інших кандидатів співу, що вчилися тут у Міляно; а в першу чергу хотів я довідатися: котрий маестро має добру славу професора співу. Зрозумів я, що мушу в когось порадитися в справі науки співу, бо тих, що я їх знав, вони в цій ділянці були необізнані. Увічливо й прихильно прийняв мене сам консуль — напевно не був він галицьяк — як іще не забув я, то звався він Марковскі, граф. Він дав мені адресу вчительки співу — Надіни Гонтарук і порадив зайти до неї.

— Як не помиляюся, то вона ваша землячка, родом із Волині. У неї й познайомитеся з деякими нашими молодими співаками.

Ніна Гонтарук — жінка бальзаківського віку, русявка, сині очі, середнього росту, жвава й рішуча, інтелігентна. Був у неї чудовий сопран кольоратура. Вийшовши заміж — покинула сцену. Вчила співати тих молодих співаків і співачок, що сліпо притримувалися її методи навчання, що мали терпеливість до науки й могли оплачувати цю її науку. Була бо вона дорога. Її методика навчання співу: не кричати, а співати, легко, терпеливо, увесь час тримаючися на нормальній кількості віддиху, зосереджувати тон у тім місці, де вдаряє повітря під час пчихання, на підніссі, на горішних зубах. Легко співати-вимовляти всі літери, а зокрема: слово італійське «діммі», воно бо зосереджує тон. Поставивши учневі, учениці голос, вона казала:

— Мою працю з тобою я закінчила. Тепер, іди до вчителя мужчини, але доброго, щоб він дав тобі силу, сміливість, розмах. З основи, з підстави, що ти її дістав у мене, ти вже не зійдеш. Час навчання у неї зви-

чайно тривав два, а то й три роки. Але її учні діставали ясність, блискучість тембру орудування голосом, що не томить співака, далеконосність тону, ніколи співаки з її школи не знали втоми горла.

Не вадить ізгадати тут один уривок із життя співаків. Уже за моїх часів побуту в Міляно прибула туди співачка, сопран, із Метрополітен-Опери Нового Йорку, очевидно, вже в кар'єрі, щоб докладно переробити опери її репертуару в італійській мові, набрати стилю в їх інтерпретації. І на тій тодішній біржі професорів співу потрапила вона до такого професора-шарлатана, що зовсім ізбавив її голос. Із розпучки, що вона втратила те, що мала найціннішого, вона скочила в річку Навільйо, що опливає Міляно, щоб із собою покінчити. На її щастя побачив цей скок у воду «віджіле» — поліцей і кинувся за нею у річку та й витягнув її. Припадково про цей розпачливий крок новоїоркської співачки довідалася одна з учениць Ніни Гонтарук; пішла до неї, як могла втихомирила її й порадила їй іти зараз же до Ніни. Ніна поглянувши на неї, зрозуміла її душевний стан, не хотіла слухати її голосу, а приступла зараз до справи:

— Найперше, вам треба повного спокою. Вам не вільно не тільки співати, а й говорити не можете. Як маєте відповідні матеріяльні засоби, то в цю осінню пору, їдьте в Рапалльо, в Аляссіо й мусите там у такім спокої як я вам сказала бути найменше три-чотири місяці. Потім, приходьте до мене, не журіться, усе буде направлено, а то ще й краще буде.

Ця співачка так і вчинила. По чотирьох місяцях вона почала в Ніни оте «діммі». Закінчивши вишкіл, вона вернулася до Метрополітен-Опери з новим, здоровим, гідно поставленим голосом. І щомісячно, по своїй шляхетній волі, з вдячності, прислала Ніні долбру суму долярів як винагороду, що врятувала її го-

лос і надала йому нової вокальної вартости.

Ніна прийняла мене вельми увічливо. Розмовляла зі мною по-українському, лиш декуди встромляла московські слова, — звичайна слабість наших братів зо Сходу, а ті з Заходу — встромляють польські слова, а то й форму польську. На моє:

— Я Українець!

— А я — малороска! — відповіла Надіна.

У неї познайомився я, згодом, зо співаками варшав'яками: Стася Струпчевска, Юрек Чапліцкі, Юрек Гарда, що вчилися у Надіни. Правду сказати — я де-що ожив, бо вже мав у кого засягнути поради, дістати вказівки, вони ж виявилися усі щиро прихильні до мене й услужливі, — словом, не були вони галіціяки.

Проте, я й у Надіни Гонтарук довго не попасав. Найперше, її метода навчання справді — знаменита, та наука в неї — при всій моїй пильності — тривала б найменше два-три роки. А далі, її лекції для мене були задорогі, а мої засоби були захуді. І при помочі моєї нової знайомої співачки будапештської опери, доброї Ільони Антош, — високо-інтелігентна, з абсолютним слухом співачка, — дістався я до її маестра Сальватія. Був це ліричний тенор, у кар'єрі, молодий, під сорок років, поставний, чепурний, культурний і привітний та ні тіні у ньому тенорової глупоти. Співав він і в мілянській Ля Скаля.

Цей добряга, довідавшись про мій «маетковий» стан, погодився дати мені одну лекцію співу на тиждень задармо. Ця його прихильність зворушила мене, але, практично, це була безнадія: на сім днів одна лекція, це таки сильно замало. До того, рік-річно, в оперовому сезоні його у Міляно не було, бо, згідно з умовою, виступав він у передових театрах столиць кантонів Швейцарії, де його любили й де він тішив-

ся великими успіхами. Його «коники» були: «Фавст» — Гуно, «Елізір д'аморе» — Доніцетті, «Сивільський циліурник» — Россіні, «Джанні Скіккі» — Пуччіні. Голос його був легкий, неслий, прегарного кольору й серця. Він виїхав на гостинні виступи до Швейцарії, а я більше не вертався до нього на науку співу. Інколи, я ще заходив до Сальватія у товаристві Ільони Антош, яка переробляла в нього оперові партії і хотіла, щоб я приходив із нею й слухав її співу, та, по лекції, щоб я їй сказав: що й де було добре, а що й де не було добре.

Врешті, хто шукає, той знайде. Натрапив я на такого маестра, що задоволив усі мої «вимоги». Був це професор Вітторіно Моратті. У молодих роках студював він музику й теорію співу у Міляно і в Берліні. Там учив він співу до вибуху першої світової війни. Тоді вернувся до Міляно. Співаком ніколи він і не був і саме тому був добрим професором співу, добрим педагогом для тієї зграї, збиранини, що звуться співаками, або хочуть ними бути. У нього переробляли партії співаки з театру «Ля Скаля»; час чо часу приходили до нього славні співаки перевіряти свій голос; приїжджали до нього на науку співаки з Берліну.

Довідавшись про Вітторіна Мораттія, прийшов я до нього сам, без ніяких поручень; а про нього довідався я від Стасі Струпчевскої. Цей професор прийняв мене. Я трохи зніяковів на його прихильну поставу до мене. Був це чоловік високого росту, огрядний, голова лева, буйноволосий, сивавий, очі темні, живі й рішучий погляд, інколи мали ті очі дивні блиски. Він випитував мене, я відповідав і розповідав про себе — хто я, що я, які мої пляни, які мої матеріяльні засоби: я відчув, що цій людині треба все сказати.

— Ти є поет, письменник, у тобі я вичуваю більше

письменника, як тенора. І, на мою думку, ти закинь спів. А що ти, вернувшись у батьківщину, мусітимеш дати концерт, бо твій добродій дає тобі поміч на науку співу, то й на це рада знайдеться і тим ти не журися... Врешті, ти дещо заспіваєш мені зараз із наших арій, але хочу я послухати й твій український репертуар. Ти прийдеш сюди до мене в дні й години, що їх я тобі скажу, на лекції у першу чергу — тенорів, і прислухуватимешся ходові науки та й учитимешся тайн і хитрощів співу. Є співаки, і я скажу тобі котрі, що люблять, щоб їх хтось слухав. Ти, думаю, знаєш, що тенори це люди пусті, бо й не всі є Карузи, ні Пертіле, ні твій Мишуга. На яких два місяці перед твоїм від'їздом до Львова я перероблю з тобою увесь репертуар до твоїх концертів і запевнюю тебе, що все піде добре. Ну, а тепер ходи — послухаю тебе.

Відспівав я йому, пригадую собі, «Сальве дімора», «Фавста» Гуно, деякі пісні Д. Січинського і Ст. Людкевича «Черемоше брате мій»; українські композиції я співав на бажання маестра.

— Нон ч'є мале! Браки поправлю й зробимо так, як я сказав.

Вийшов я від цього добряги зовсім відновлений. Непевність, пригноблення щезли. Попередні маестри, в яких я був, кожен, вислухавши мого співу, захоплювався моїм голосом, а я знав, що нема чим захоплюватися; а цей сказав просто: «Нон ч'є мале-» — Не є зле!... і його осуд підбадьорив мене.

Немов плив я у густій мряці, яка в Міляно, зокрема в зимі, є частим явищем, і неознайомлений з містом може збитися з дороги, — я з дороги не збився й поправцював до Галерії Вітторіо Емануеле. Вечір густо огорнув місто. У мряці зникли всі світляні реклями, тільки різнокольорові сйива реклям гомоніли.

У Галерії повно всякого народу — при столиках каварень, то гурмами стоять, то проходяться і широко розмахуючи руками, один одного завзятуше і голосно в чомусь переконує.

ПОРИНАЮ У ЖИТТЯ МІСТА

Граф Ляйс познайомив мене з деякими молодими письменниками, з акторами. Пізнаю молоду актрису Блянду Джакетті. Щоденно все більше углиблююся в італійську мову. Після розмови з професором В. Мораттієм набрав я душевної рівноваги. Став я сміло поринати в культурне життя Міляна, Італії. Відвідав я великий і пребагатий музей мистецтва Брера. Від залі до залі, від образу до образу ходив я, мов очарована сновида; відчував я, що моя душа спрагнено припадала перед цими творами мистецтва Італії. З цією спрагою пізнання перейшов я усі музеї Міляна: Амброзіано, Польді Пеццолі, у замку Сфорців, Модерного Мистецтва. Моему захопленні не було меж. Став я обожувачем раннього і золотого ренесансу. Ці музеї були, тоді, змістом мого життя.

«Ля Скаля» — на увесь музичний світ славний оперний театр. Іззовні — який же він скромний! Ще добре, що перед ним, на майдані «Скаля», стоїть монумент Леонарда з Вінчі з його найближчими учнями — чотирма. Пішов я до театру «Скалі» з квитком на другу галерію, бо третьої там нема. Яка йшла тоді опера? Сьогодні я уже не тямлю. Тямлю, що театр кипів оплесками, а я, мов очманілий, сидів не поворухнувшись: оркестра під проводом Артура Тосканіні, досконалий спів, для мене нечувано-дивовижні декорації, — все це було для мене світ мрій. Як те бідне моє серце — з Бучичи! — витримало тоді ота ще й стільки щастя?!..

У неділі і свята я, мов незначна пилинка, поринав у ту містерійну тінь готики катедралі, що стрункими й острыми арками, масивними восьмигранними кольонами сірого і холодного мармuru огортала усю мою істоту, душу найнезамітнішої людини. Сюди заходив я найчастіше, бо мій смuteк і туга за моєю Мамою, за нареченою — що й спричинювало мою, серед цього палу життя, самоту, що ще відокремлювало мене від цього усеґаки ще не зовсім мого світу — знаходили в мелодії цих середньовічних ліній архітекtonіки втихомирення, а в палких вітражах ренесансу моя душа линула молитвою до Бога.

Блянда Джакетті, довідавшись від гр. Ляйса, що я й поет, запросила мене до себе на літературно-мистецькі вечорі. Сходилися бо в неї літератори, мистці, критики, музики, актори, співаки, чоловіки й жінки, переважно молоді; між ними були й запалені початківці тих муз. Всі розміщувалися де і як кому було вигідно: на софі, на фотелях, на кріслах, на дзигликах, а то просто — на пухкому килимі на долівці, на подушечках. Настрій бував тут погідний, ясний, приятельський. На столі рубінилося чи золотилося вино, презнаменитий пунч, кава, чай, закуски. І плили розмови — інколи гарячі — на теми літератури, музики, мистецтва з найновіших досягнень про нові стилі, — усюди вибивалися критики. Були бо це часи, коли володіли в духовості Джіованні Папіні, Уго Оетті, Джюсеппе Преццоліні, Арденго Соффічі, Джюліотті.

Якось спонукали й мене сказати — казала Блянда: «Хоч фрагментарично!» — про нашу тогочасну творчість. А були це в нас роки по першій світовій війні. То я, мавши з собою у Міляно «Золотий гомін», «Озимину», одно число «Митуси», сказав їм коротко про Павла Тичину, Євгена Маланюка, Романа Куп-

чинського, Олександра Олеся-Кандибу, Олеся Бабія; з мистців — про Олексу Новаківського, Михайла Бойчука, Івана Труша, Василя Крижанівського, Анатолія Петрицького, Петра Холодного — батька і, тоді ще молодого, Михайла Мороза. Правду сказати — «орієнт» цікавив їх, вони слухали мене з увагою, бо все для них була новина. Приявні на цій гутірці молоді поети захоплювалися імпровізованим перекладом поезії П. Тичини «Арфами, арфами». Прізвищ усіх учасників тих вечорів — крім, очевидно, доброї, гарної Блянди Джакетті, Джіованні Лянці, мистця Пуоццо, критика Франка Аббіаттія — розпилися у цих довгих, бурхливих пів століття!, роках терпінь, неспокою, недостатків богемського життя і.. другої світової війни-жаху. Припускаю, що Блянда улаштовувала такі вечори під впливом таких же вечорів — напевно суворіших і добірніших — Джіованні Папінія у Фльоренції. Хоч знаємо, що такі вечори в Італії водяться до нині, а їх початки сягають, думаю, XVIII століття, аркадійських часів Риму.

Став я міняти помешкання. Пенсіонат — кімната з харчами, була не під силу моїй калиті. З вія Амадео 13 я переселився на сусідню вія Ольметто 8. Власниця цього помешкання була стара пані Лямборгіні. Мала вона дві кімнати й кухню, тобто — спальню і гостинну, яка була і їдальнею. Кухню, що була досить висока, вона переполовинила, поземо, і я дістав цю кімнату над кухнею, на «поверсі». Денне світло мав я з переділеного вікна, що виходило на невеличке подвір'я, у якому містився гамірний і смердючий гараж авт. Проте, у цім моїм «ельдорадо» я прихитився — як це звичайно я робив — кожного ранку на страх мій, а ще більше моєї старенької господині, доброї сіньйори Лямборгіні — гімнастику: кожної хвилини була згроза, що моя кімната впаде на всі ва-

рива на кухні, ну й на голову господині. І старенька, чуючи мої ритми на горі, з долини кричала:

— Сінйоре Мікеле! Аббі піста! Діямене! Стія аттенто!.. І втікала з кухні.

Тому, що ці мої банти були загрозою життя для моєї доброї господині та й для мене задля смороду і тріскотні гаражу на подвір'ю, я знайшов собі іншу кімнату — при Корсо Рома. Але й тут не закріпив я довго місця: увесь день і майже всю ніч попід самі вікна тарабанили, видзеленькували трамваї; ні однієї ночі не міг я спати — в мене починалася неврастенія. І я, з оголошення у часописі, знайшов собі кімнату в дільниці Монфорте, при вія Карльо Пома 30 — тоді були це окраїни міста. Власники помешкання, Арістиде Феррадіні і його дружина з дітьми, прийшли до Міляно з Ліворно, ціла ця родина вельми статечна, спокійна. Винайняв я лиш кімнату, а харчувався — до хотів, коли хотів і коли міг — у кооперативнім ресторані, де працював мій господар хати. Ціна обіду в цім ресторані — як їв я перше, то другого не їв — була вельми низька. Обслуговували самі жінки. Одна з них була старша, на вигляд статечна — я сидів біля столика, де вона обслуговувала. Почув я, що її кличуть Маргеріта, то й я кликав її «Сінйора Маргеріта!». Згодом ця добряга Маргеріта вже не питала мене — що я буду їсти, і щоб я не затратив смаку на цих «добірних» харчах, то вона сама — й не питаючи мене, добирала мені страви. Я й до нині питаюся себе: чому ця вже старша жінка, ця Маргеріта, старалася так... догоджувати мені?..

Якось сів біля мене якийсь гість і став міряти мене, я ж преспокійно їм мої спагетті. Він спитав:

— А вино, де?

Поглянувши на нього, подумав: нападсть? Бо... що тебе обходить, що я не маю вина? По хвилині, відка-

шельнувши, відповідаю:

— Не по.

— Та як можна їсти спагетті, обід без вина?

— Нон не бево! — повторю.

— Сінйоре! Я сицилієць! І не можу дивитися, як хтось їсть обід без вина! — І кличе: Сінйоріна! Меццо літро, росо!..

Маргеріта, підсміхнувшись, поставила передімною пів літри червоного вина, а незнайомий сицилієць далі тягне своє:

— Я запрошую вас, сінйоре, до Таранто. І тоді самі переконаєтеся, що кажу правду, що сицилійці веселі і гостинні.

Нажаль, більше я мого сицилійця не зустрів.

І так, нарешті, мав я доброго маестра співу, спокійне помешкання і дешевий прохарчунк. Тепер — постійно і докладно вивчаючи італійську мову — почав я ходити двічі на тиждень до маестра Мораттія слухати лекцій інших світочів, а решту часу, щоб його не тратити, почав я ходити до пребагатої та цінної бібліотеки Брайдензе; і тут, а також у старовинній бібліотеці Амброзіана, знайшов я мое постійне і хосенне пристанище на весь час мого побуту в Міляно, до 1932 року. І так усе більше поринав я у культуру цієї країни. Часто-часто перебував я у музеях мистецтва; все більше ходив по старовинних церквах, цікавився їх архітектурою, їх стилем, історією, іконами, фресками. Базиліка св. Амвросія неначе пригорнула мене своєю старовиною: старо-романська архітектура, сильні конструкцією, суворі мозаїки з VIII століття, старовинні візантійські орнаменти в архітектурі, фрески з 1300-1400-их років; амвросіянський обряд і той охопив мене, бо поринув я з ним у часи св. Амвросія — IV століття; тут же був і св. Августин.

Церква Санта Марія делле Граціє — цей масивний,

гармонійний стиль архітектури братів Льомбарді, та могутня баня Д. Браманти, ті медальйони ренесансу: чиєї душі не заторкнуть, не зворушать ці твори людського духа? — А в монастирі, в рефектарі... Увійшовши туди, моє серце живіше забило у криса дзвону моєї душі: Тайна Вечеря Леонарда з Вінчі. Перший твір мистецтва в Європі психологічного заложення. Хвилина твору — Ісус Христос до апостолів каже: «Один із вас мене зрадить». Здивування, неймовірність, рух, метушня, темперамент, протидія — виявлення характерів Апостолів. Божеськість, лагідність, доброта Ісуса; любов і відданість Івана Ісусові; порив, протидія Петра; недовіря Томи з піднесенням пальцем до гори; Юда здавлений, знищений між двома силами: любов Івана до Ісуса, палкість Петра. Цей твір — трагедія усього життя Леонарда з Вінчі. На його думку: при всіх його зусиллях, божеськості Ісуса Христа йому не вдалося зобразити в цім творі; Юда ж, на думку мистця, досконалий. Досконалости божественности не міг схопити, а досконалисть зла — схопив. Друга трагедія — дух його ж, Леонарда, неспокою: він постійно шукав нового, закинув традиційну техніку фрески й цю, у його творі, олію-темперу виконав своєю, новою мікстурою й технікою. І саме це довело до того, що цей і до нині неперевершений твір іще за життя Леонарда почав псуватися. І не диво, що ще на початках XVI століття мистець Паольо Льомаццо виконав олією докладну того ж розміру копію, і вона висіла тут же при рефектарі, в городці, у кружганку.

Цей же кружганок, ці пречудові арки, що оточують це подвір'я, збудував Донато Браманте. Арки, луки соняшні, як у Ф. Брунеллескія. На трабеаціях, де стикаються луки, чудові медальйони з терракотти. По середині городця грала фонтана, цвіли троянди. Сю-

ди частенько заходив я і снував мої чисті, знеслі думи-мрії, що їх окроплювали лиш ті бризки фонтани, а ці мрії пахли пелюстками троянд.

Не минав я ніколи старих церков: Сант Анджельо, де є фрески мистця Паольо Льомаччо, XVI ст., що в молодому віці осліп, Сант Евсторджіо, де є фрески мистця Мельоццо да Форлі, ротонда Сан Льоренцо старовинна з IV століття церква візантійської архітектури, Сан Сатіро, де є перші твори молодого Донато Брамантія — вікна, а в церкві Сан Мавріціо, при Корсо Маджента, міг я годинами перебувати, бо й нелегко було відірватися від тих ліній, тонів, кольорів, грації Мадонни і святих — суща дорогоцінна скарбона: всю церкву фрескував Бернардіно Люїні, мистець ренесансу, який м'якості лінії й тону в Леонарда набрався.

БОГЕМА

Познайомився я з ширшим колом богемі: був бо правдивіський, «документний» гурт богемістів. Познайомившись, один одного обнюхавши, вичувши один в одному суттєве: чи має серце, душу, прикмети мистця, — відразу, без запиття «брудершафту», пропадало «пан», «панна» й приходило те щире, невимушене, ненадуге «ти». Пізнав я тут іще й такого Сятку. Це був фриз'єр із Кракова, що приїхав до Міляно вчитися співати. Голос у нього був сильний, лиш — сердега! — культура була в нього бідна. Говорив він: «Опера Калька», замість «Галька», Тоскані, замість Тосканіні, «оргездра» замість оркестра. Пізнав я там і Марисю Нассав, це жидівка, молода мисткиня, студіювала в академії мистецтв Брера, щиро приставала з нами. Були й два — ради співацької кар'єри перевертні! —

Бендер, бас, і Зенон Дольницький, пишний баритон. Щось наша кумпанія не дуже припадала до них та й вони серед нас трималися чужо: для них було «пан» і «панна». Мало того, довідавшись уже з самого прізвища мого, що я Українець, і що наша кумпанія знає, що я Українець, вони, ці два перевертні, рідше бували в нашому гурті, а радше — бували, коли мене не було. Інколи приходили до нашого гурта два жи-ди: Зигмунд Ціммерман і Сальо Юнгерман. Цей другий закінчив українську гімназію у Станиславіві й зі мною, при всіх, розмовляв по українському.

Якось, при кінці літа 1927, Стася до мене каже:

— Міхасю! Не йди сьогодні до бібліотеки, а ходи з нами до каварні «Таведжя», бо там маємо ми всі змовини з новою офірою співу. Проте, є велика різниця між нами й тією офірою: це не є такий «дзяд» як наші Юрки, як я або ти. Та «офіра» має гроші. Це Владек Кепура, брат Яна.

Прийшов я на означену годину. Біля каварні проходжувався молодий чоловік, низького кремезного росту, лисий, із хитрими на круглім обличчі розсміяними очима. Це саме й був Владек Кепура, сценічне — Лядіс. Ми всі познайомилися з ним. Почувши моє прізвище, його інтелігентні сині очі цікаво блиснули:

— Пан, Поляк? — спитав .

— Ні! Українець! — відповів я.

— То значи, Русін!

— Так, стара, славна назва, така ж як і ваша Лях.

— О, Бардзо пшиємне познаць, пана.

Усі ми увійшли до каварні. Фундує — зовсім зрозуміло — Лядіс. Жарти, сміхи, оповідаємо пригоди з нашого богемського життя. З боку сидів Сятка, більше слухав, як говорив, і підсміхався. Наша розмова зійшла на останні вечорі опер у Скалі. Сятка хотів

висловити і свою думку.

— Але ж чудово грає ота «оргеэдра»! А як по «містшовску» диригує отой Тозгані!..

Братія залилася сміхом; найголосніше реготав Лядіс. І до Сятки:

— Пан капітальни! Ви співали в якихсь операх?

— Но, певне, же-м съпевал! У «Кальце» Монюжгі!..

Друга хвиля реготу. Сятка зніяковів. Добра Стася рятує Сятку.

— До лиха! Чого ми регочемо? Хіба це щось негарне, що оркестра стає «оргеэдрою», Тосканіні «Тозгані», «Галька» Монюшки — «Калька» Монюжгі? Та ж пан Сятка на «гецу» перекручує.

— Но, власне! — сказав Сятка і змовк. І з того часу рідко приставав із нами.

Майже не брав участі в цій веселості молодий, худощавий, дещо блідавий на обличчі, з замріяними, палкими очима італійський музикант Франко Аббяті. Був це музичний критик часопису «Іль Секольо — Ля Сера», що згодом розділилися на два окремі щоденники. Цей милий Італієць часто бував у нашій кумпанії, був бо тихий поклонник Стасі.

На весні й в літі, при заході сонця, ми часто сходилися у Джярдіні Пубблічі; розсідалися на двох сусідніх лавках і вели наші розмови на всякі теми, інколи й політичні. Часто — може й тому, що я був у гурті — заторкували й українське питання у тодішній Польщі. Їх погляди, думки на цю справу були вельми марненькі й неповажні. Ще найпомітніше до цієї політики підходив Владек Кенура. Якось при такий диспуті він поставив цю справу просто і зухвало:

— Як Українці хочуть Львова й цілу свою Галичину, то нехай собі беруть: сила рішить...

Одного разу, в час такої балаканщини, Стася розділила свою торбинку й, витягаючи з неї якийсь скляде-

ний документ, каже:

— Міхасю! ти боронися, а я тобі поможу! — І до вас усіх: Дивися один із другим, бачите цей мій документ?

Усі наблизилися і стали оглядати пожовклий папірець.

— Цо-о?! — й усі по черзі вирячили на Стасю очі.

— Но, так!так! — переможно сміялася Стася своїми синіми очима. — Я з моїми родичами жила в Україні, в Одесі. І в 1918 році склала там матуру в українській державній гімназії. Ось вам і свідоцтво та ще й із державним гетьманським гербом і в українській мові.

Це свідоцтво й для мене було чималою несподіванкою. І тепер стало мені ясно чому це Стася від першої хвилини нашого знайомства, довідавшись, що я Українець, так прихильно поставилася до мене. Після цієї — сказати — демонстрації Стасі розмова на політичні теми втихла, а зійшла на співацькі школи: італійська, віденська, берлінська, київська.

— Та ж у Варшаві маємо професора співу знаменитого Леліву, що до революції був професором співу в Києві. В нього ж учився й мій брат, Янек! — сказав Володко Кепура.

Одного дня пополудні, перед початком оперного сезону 1927-1928, в Ля Скалі, ішов я вулицею — віяле Піяве, і на яких тридцять метрів передімною побачив я: з повізки, що зупинилася перед готелем «Діана», вискочив Володко Кепура, а за ним якийсь, де-що вищий від Володка, молодець, і швидким ходом зайшли до готелю.

— Чи не Ян Кепура? — блиснула мені гадка. — Але, щоб він тут робив, як він співає у Відні, в опері?..

Наступного дня, зустрівши Володка, питаюся його:

— Чи мені тільки здається, чи й справді твій брат Янек приїхав до Міляно?

— Рани боске! Міхал, ціхо! Це секрет. І то для Янека великий секрет. Мовчи! Бодай іще день-два мовчи. Янек пробує щастя: приїхав сюди потаємно, завтра йде до Скалі на авдицію. Як здобуде всі необхідні в Скалі пункти вартости його голосу і заангажують його до Скалі, то можеш тоді всім говорити, що ти бачив Янека, що він є у Міляно. Як же авдиція йому не вдасться, то... зрозумій... це бувби неуспіх і на інші опери в Європі.

Та Ян Кепура належав тоді до тих молодих і зухвалих тенорів, що тремі не знали і він своєю мазурською зухвалістю здобував театри. Його прийняли до Скалі, підписали з ним умову — як не помиляюся — на два театральні сезони: 1927/8 — 1928/29.

Моя спрага насичуватися культурою цієї чудової країни здавалося — негасна. В Скалі, на другім бальконі, я почувався мов у мене в хаті. У музеях я вже знав напам'ять у котрій залі, на котрій стіні висять головні твори. Вистави сучасного мистецтва ніже однієї я не пропустив: Казораті, Де Пізіс, Де Кіріко, Фуні, Северіні, Тоцці й інші, до нині маю їх твори перед очима моєї пам'яті. Не пропускав я й концертів, що відбувалися в малій і великій залі Консерваторії Джюсеппе Верді: переважно йшли там концерти солістів. У малій залі виступали, звичайно, молоді сили, початківці, але такі, що вже були в кар'єрі — було їм важливе мати критику з Міляно. У великій залі виступали вже артисти зо славою, але і їм залежало на розголосі, на добрій критиці. В одній і другій залі виступали: піяністи, клявічембалісти, скрипалі, віольончелісти, клярнетисти, флейгисти, співаки. Почув я тут і незабутні концерти: Й. С. Баха — на чотири фортепіяни; низку концертів віденського

квартету — чи не Буша — що виконали всі квартети Бетовена. Інколи в малій залі виступали співаки чи співачки, що були втіхою для слухачів. Італійці бувають такі, що як хтось є смішно-мізерний співак чи співачка, то слухачі стають тоді щедрими на оплески, на «браво» чи «брава» викрикуючи. А все це на глум! І бідний той співак чи співачка якщо є без самокритики й не спостережеться, що слухачі глузують, а вони, такі співаки, ще й наддатки дають.

Квитки на ці концерти діставав я від критика Ф. Аббяті, який відносився до мене щиро й по приятельськи. Почувши в товаристві мій осуд якогось концерту, одного-другого, він, Аббяті, коли було два чи й три концерти одного вечора, доручав мені накреслити мої думки про даний концерт, потім, він вигладжував мову й деякі звороти, щоб були в стилі музично-мовнім, давав свій підпис і рецензія появлялася у вище згаданих часописах, де він співпрацював. З цієї моєї помочі мав я хосен практичний: навчився писати музичні критики й кавав деякий гонорар. Треба тут ізгадати, що за часів фашизму ніякий чужинець — без окремого дозволу влади — не смів поміщувати статті у пресі, а як і містив, то підпис мусів бути італійця, редактора чи — в моім випадку — критика.

Ця країна вщерть напоена мистецтвом. Тут і звичайні вуличні прохачі виконували свою «професію» у мистецькій формі. Це прохачтво, що було тут на кожному кроці, не вражало мене, а навпаки — я захоплювався ним. Найбільше розповсюднений і найкраще розвинений «промисл прохачтва» були «органетті». Колись, перед першою світовою війною, у нас цей інструмент називали «катеринка». По всіх передмістях Міляно, а то й у середині міста, на тих вузьких, старовинних вуличках ставав собі такий прохач із ор-

ганеттами, — що стояли на високій і легкій підставі, крутив корбою, а органетти вигравали якусь оперову арію чи канцону, серенаду й інші мадригали. Інколи ті органетти були вже зіграні, старі, кашляли, мов дихавичний старець. Коло органетток, довкола, повагом походила дитина чи й жінка прохача, наставляла до перехожих маленьку мисочку, до якої милостиві християни кидали дрібні монети. Бувало й таке, що на органеттах стояла знуджена, стара папуга й — час до часу — кликала до перехожих: «Індовіно!», тобто, «Вгадую!». І бували такі цікаві знати своє майбутнє, що підходили до папуги, і то переважно: жінки! — папуга витягала дзьобом льоси і доля ставала ясною. Дехто з тих прохачів мав дотепні італійського характеру помисли. Один із них крутив, а органетти стогнали якусь оперову арію. Переходить повз прохача якийсь старший пан, зупинився, підійшов до органетток, узяв за корбу і:

— Ось, таке має бути темпо цієї арії; ти, іньюранте, зашвидко крутиш!..

— А ти ж хто такий, що знаєш яке має бути темпо?

— Це моя композиція! Я є Верді!..

Наступного дня на органеттах цього іньюранта прохача, що йому сам Верді подав темпо, пишався гордий напис: «Я є учень композитора Джюсеппе Верді».

Ще був інший тип вуличного прохача — вуличні мистці так звані «мадоннарі», бо вони постійно малювали Мадонни. У найрухливіших осередках міста, де вулиці ширші ще й асфальтовані, рівні і гладкі хідники, такий мистець розкладався на хіднику під муром кам'яниці, висипав на хідник різнокольорові kredки й зарисовував, просто на асфальті хідника, контури якоїсь фігури й поволі виринала ікона Божої Матері,

Ісуса Христа, св. Амвросія, св. Франциска з Ассізі, чи св. Антонія з Падови та інших італійських святих.

Прохожі переходили повз цього мистця, кидали оком на дітворення, деякі й зупинялися: адже творчість духа людини кожного цікавила, надто, часто були це зовсім гідні богомази. Дехто з прохожих кидав дрібну чи й важку монету на ікону та й ішов собі далі. Мистець, малюючи лежма, бомкнув «граціє» й далі поринав у свою задуману працю. Бувало, що на його твір упала ціліська ліра, тоді цей мистець зводив очі на щедруна і голосно казав: «Танте граціє»!, бо ж це був обід у кооперативнім ресторані. Викінчивши твори, мистець розтягався на півлежма біля них, відпочивав, перехожі переходили, монета капала й коли вже призбиралося яких три жмені дрібняків, — бо грубіші він зараз же по одержанні ховав до калити! — тоді мистець згортав їх, залишав свою творчість на поталу людських стіп і відходив. Інколи, ці твори були таки непогані, а може й кращі, як у наших деяких церквах. Адже є у нас, тут у діяспорі, такі парохі, що воліють мати на престолах кивоти з позліткою, ніж у дереві різьблений твір, який — згідно з нашою традицією — має бути в нашій церкві. Правда, позлітка гарно блищить!..

Був іще третій рід прохачів — це вже трагічні типи. Були бо це співаки, що з якихось причин заламалися у житті: мав голос, але не натрапив на мецената, щоб йому помагав у науці; не натрапив на маестра, щоб учив його на рахунок його майбутньої кар'єри; натрапив на маестра безсумлінного шарлатана, що збавив, зіпсув йому голос безповоротно; або мав гарний голос, милу поставу, інтелігенцію, ще й доброго маестра мав, але — попри спів — пропадав за любовними пригодами, а в час науки співу — та й кар'єри! — треба б вести себе трохи не в аскетичному способі

життя; така доля правдивого співака. Такі й інші заломані типи, що часто вже й на сцені бували, дивачіють і співають по вулицях, у подвір'ях кам'яниць, у неділі серед пролетарської юрби співають у Джардіні Пубблічі. Були це тенори, баритони, басы; ніколи не чув я співачок. Співали ці співаки арії з опер, канцоне, маттінати, серенати. Співаючи, інтерпретували поставою, рухами, творили постать даної опери, чи пак даного героя, трагічного, чи комічного, — залежало від опери, з якої арію співав. Деякі з них тримали білу хусточку в руках, чим оживлювали експресію співу. Такому співакові летіли з вікон гроші, що падали на дорогу чи в подвір'ї з дзенькотом. Співаки, що все таки співали з чуттям не звертали уваги — де впав той даток; інші, ті зовсім бездушні ремісники-прохачі на кожен дзенькіт монети крутили за нею головою, пильнували оком куди та монета покотилася. На передмістях, де вуличний рух менший, приходив такий «співак» ранками й починав якусь арію з опери, тоді з усіх балконів і вікон кам'яниць неслися співи з ним усіх служниць, що мили вікна, тріпали килими. Що не казати — а було це зворушливе: спів прохача, спів служниць, спів сонця і неба та розрадуваних ластівок. Тоді такому співакові гойніше падали монети.

Ще пригадую собі одну таку заломану істоту-співака, а до того безпам'ятного мрійника. Був це жид Альперіні, тобто — Гальперн, що мав героїчний тенор. Років у нього — під п'ятдесятку. Він — хоч як його опритомнювали, переконували, відмовляли від співу, що він, як героїчний тенор, застарий — не переставав, і то вперто, вірити, що він іще співатиме, і то в Скалі, і то Отелля — Дж. Верді. Якось прийшов Альперіні до Юрка Чапліцкого і цей натякнув йому, щоб він заспівав арію з «Отелля». Альперіні не дав

себе довго просити. Він співав, я схилив голову. Стася — що була з нами — сумно поглядала через вікно на спокійне плесо річки Навільйо, Юрко тримався за стіл і вдивлявся в обличчя співака. Альперіні закінчив арію Юрко з захопленням каже:

— Маестро! Цей стіл цілий дрижав від драматичної сили голосу! Оце так голос!..

Альперіні був щасливим від такого признання. Коли він вийшов, тоді Стася до Юрка:

— Ти без серця! Як можеш бути таким циніком до того нещасника?..

Проте, Альперіні не був вуличним прохачем. Він жив собі в тісній кімнатці, спав на кріслах, утримувався з того, що давав лекції мов: італійської, німецької, англійської і французької, якими вільно володів.

Якось прийшов я до кооперативи-харчівні на обід і сів собі при «моїм» столику. Було це полудне, гамірно, повно студентів, урядовців, робітників. Маргеріта не повідомивши мене, що я буду їсти, — як звичайно сама рішала про мою їду. До мого столика наблизилася молода, худощава на виду, середнього росту, з живими, темно-виразистими очима, стримана в поведінці жінка. За нею йшов молодий, синьоокий, темнорусавий чоловік, а з ним хлоп'я, чотири-п'ять років, із добрими, ангельсько-лагідними синіми очима. Ця жінка попросила мене — чи можна сісти при цьому «моїм» столику.

— Пер бакко! Певно що можна! — відповів я.

Либонь за тиждень я знову прийшов до цієї харчівні — при моїм столику вже сиділа знайома трійка. Побачивши мене, молода жінка дещо збентежилася, сказала:

— Сьогодні ми перші. Та ви сідайте собі на ваше місце.

Ми їли мовчки — я оминав розмови.

За третім разом я знову застав цю трійку при «моїм» столику. Молода жінка сказала:

— Ми вже як старі знайомі!..

Ми познайомилися. Було це подружжя, він — Джіно Долькі, вона — Евдженія Мартінет-Долькі, син їх Дудо. Згодом, вони запросили мене до себе до хати. Вона — поетеса, він урядовець якоїсь фірми. Жили вони при вія Боккеріні, недалеко майдану Льорето: скромно, тихо, захисно було в їх хаті. Довідавшись що я Українець, вони, а зокрема вона, стали ще прихильніші і щиріші до мене. Ми розмовляли часто на політичні теми. Яких переконань були вони, не міг я ізбагнути, але фашистами вони не були. Незабаром пізнав я у них їх краяна, з Аости, звався він Ліно Біндель: він був запалений комуніст. Став я припускати, що й вона цього ж наставлення. Але в її щирій поставі до мене, до моїх протикомуністичних переконань, — яких вона в мене й не думала поборювати, — я не міг був твердити, що вона комуністка. Щойно за деякий час я розчовпав її переконання: була вона, тоді, лібералка.

Одного весняного дня, 1928 року, запросив Волод-ко Кепура нашу кумпанію на обід до місцевости Кяравалле, біля Міляно. Всі ми прийняли ці запросини вельми радо, бо були ми всі тоді майже безгрішні, а я таки як турецький святий — голий. Прибувши на місце стали ми глядіти скромної, але приличної тратторії. Знайшли. Саме для нас: альтанка, серед зелені, над прудким і чистим струмочком. Такі струмочки є по цій рівнині довкола Міляно, бо тут же управляють рижові поля. Саме ці води спричиняють оті густі й непроглядні мряки в самому місті Міляно. Їли ми спагетті «аї вонголі», — моя препишна їда! — куряти-

ну, а все те поливали добрим, місцевим, хлопським вином і гуторили так, аж вода в струмочку весело тремтіла. Моя ж увага кудинде полинула: напроти трахтиру, дещо у глибині поля, виринала дзвіниця прегарної мішанини романсько-готично-боргоньйонського стилю, яка на цій рівнині набирала якогось містичного, полетного настрою. Ця дзвіниця й приманила мене. Перепросив я кумпанію, що мушу піти подивитися на ту дзвіницю. Прийшовши ближче, побачив я, що й церква того ж стилю. Історія церкви: у XII столітті збунтувався тут місцевий архієпископ. Гасити цей бунт — прибув сюди св. Вернард, абат Чістерченців із Клерво, Франція. Він утихомирив, присмирив бурхливого архієпископа. За час побуту тут св. Вернарда населення полюбило його і забажало мати його за свого архієпископа — він відмовився від цього. Але, тут, у цій багnistій місцевості, що тоді звалася Ровеньяно, збудував він — у 1135 році — цю церкву Матері Божої і св. Петра та й поселив тут ченців Чістерченців. А тому, що цей святий був абатом цих ченців у Клерво, то й цю місцевість перезвали на Кярвалле.

В цій церкві є прецінні фрески школи Джіотта: ця церква була духовним, релігійно-культурним вогнищем аж до того шибайголови Наполеона Бонапарте, що прекрасно обрабував північну Італію з мистецтва й дорогоцінностей — недуга усіх переможців, самозванців, диктаторів. Над дверима церкви, ззвоні, побачив я «люнетту»: в округлій формі, в медальйоні, ікона Мадонни, як не Леонарда з Вінчі, то його школи. Вертався я з моєї виправи вдоволений і щасливий: наситив я мою душу новим, мистецьким вражінням.

Мій поворот кумпанія зустріла сміхом, щирим реготом, що був насичений вином.

— Сидите над самою водою, то не могли ви розпус-

тити те вино, що ви випили, отією водою?

— Не говори багато, а пий і здоганяй нас, бо ми на тебе чекали! — наказала Стася.

Та — прийшли для мене ще важчі дні. Тих 25 долярів, що я отримував їх від мого Добродія Єпископа Григорія Хомишина щомісячно, то я обходився з ними вельми делікатно, обережно. Найважливіше, за весь час мого побуту й мого богемування, я міг не їсти, в зимі міг я ходити в подертих черевиках, але кімната, де я комірничував, мусіла бути щомісячно заплачена, і на кожній прем'єрі в Скалі я мусів бути. Але, з місяцем червнем 1927 і тих 25 долярів я перестав отримувати. Мої малі ощадності, що я їх наскладав із тих 25 долярів, вичерпувалися. З моєї хати не міг я нічого отримувати, бо й моїй Матері треба б було помагати. Приятелів багатих я не мав. Писати до митрополита Андрея графа Шептицького і просити стипендії? Не було й найменшого змислу: поки я пішов просити помочі в Єпископа Григорія Хомишина, я замість вибрати шлях через каноніків — пішов просто до Митрополита Андрея графа Шептицького за тією поміччю, а він дав мені два долари, менше, як Михайлові Голинському, бо він дістав три долари. Мене опанувала чорна безрадість. Не було з ким ізвіритися у такій моїй справі, знайти моральну підтримку. Єдина моя опора — були добрі й мовчазні сутінки готики катедралі, де я у тій суворій тиші луків поринав у молитву, щоб себе віднайти. А при тім, добрі, повні тепла і любови листи від моєї нареченої Галі Лагодинської, що — немов передчувала мою скруту, бо ж я їй і нічого не писав про мою мізерію — писала до мене соняшні, ясні листи. Писала вона часто.

В Міляно жила Українка, замужня за Італійця, промисловця, Ірина Бокконі, з дому Сологуб, рідна сестра

дружини того працюючого, праведника священика, пароха церкви св. Отця Николая у Львові, при вул. Жовківський, о. Василя Лончини. Котрась із львівських пань написала до Ірини Бокконі, що в Міляно є такий Михайло Островерха, то щоб вона попитала за мною. І одного ранку, а була це неділя, прийшов до мене наш «львовяк» пан Мриглод — він також був офіра співу, чи не бас-баритон, але швидко зійшов із нашого овиду! — і каже:

— Ви знаєте пані Бокконі?

— Знаю від консуля гр. Марковського, що така тут є, що вона Українка, але особисто я її не знаю.

— То я прийшов повідомити вас, що вона хоче бачитися з Вами, і запрошує вас сьогодні на 11 годину перед полуднем до себе.

Я дивився на пана Мриглода й мовчав. А він, повен дивної щирости, далі говорив:

— А чи ви знаєте, що вона мільйонерка?

— Знаю! І що мені з того?

На таке, мій співбесідник радісно-лукаво блимнув очима і, припускаю, подумав: воно не є зле, як він такий недотепа! — а голосно запитався:

— А ви по якому будете з нею розмовляти? По польськи чи по нашому?

— А з вами що? — обрушено кинувся я. — Та ж вона Українка!

Мриглод — згодом уже був Мриглодський — без слова, попрошався.

Швиденько одягнувся я у темний одяг, пішов до катедрали вислухати Службу Божу і зараз подався до пані Бокконі: в'яз Чіро Менотті 24. Від моєї вулиці Карльо Пома не було це далеко. Жила пані Бокконі в наріжній невеличкій, але таки гарній кам'яниці. Я задзвонив. Назустріч вийшла — в чорній одежі, з білим фартушком — служниця. Сказав я їй моє прізви-

ще. Вона вказала мені вхід до гостинної. Тут було захисно, все доладно прибрано. За деяку хвилину увійшла низько-середнього росту, здорової будови жінка, з живими очима, з іще живішими рухами рук і всієї постаті. Я представився їй. Попросила мене сісти. Пішла звичайна в таких випадках розмова: хто я, що я, як я, де я? Відповідав я коротко, ввічливо, щиро. В сальоні побачив я світлину тенора Михайла Голинського, коротко зупинив я на світлині мій погляд.

— Ви знаєте цього пана?

— Знаю з його концертів.

— Він Поляк чи Українець?

— А чому мав би він бути Поляком? — здивовано питаюся.

— Бо він був у мене і розмовляв по-польськи.

— Ди-и-вно! — А в думці: чи не помішала вона його, Голинського, з кимсь іншим?

Треба було втримати звичаєву форму, то по якій 15 хвилинній розмові я став прощатися. На прощання пані Бокконі сказала:

— Ще колись зайдіть до мене, буду рада бачити вас у нас.

Я розпрощався з нею.

У хаті застав я записку від Стасі: повідомляла мене, що цього ж дня, увечері, запрошує мене Володко Кепура до себе на гостину — буде там уся наша братія.

— Та воно не погано! — подумав. — Бодай нині не буду голоден.

Зовсім смеркалося як прийшов я до Володка. Вже біля його дверей почув я гамір. Він вийшов мені назустріч.

— Як ся маєш, Русек! — привітав мене. — Ти для мене вже будеш Русек! Хоч ти того не любиш!

— Помиляєшся! Русин таке ж цінне для мене як і Українець.

У просторій кімнаті була вся наша братія: «лазіки», казала Стася. Але крім наших був тут і Остоя, режисер варшавського театру, був і граф Ржевускі, і Софія Бандровська — сопран кольоратура варшавської опери, і Марія Фіоренца-Чямпеллі, якої батько був тоді критиком Скалі. Граф Ржевускі сів біля мене і признався, що він Ревуха, що він українського походження. Почав розмовляти по українськи — добре володів нашою мовою. Увесь вечір проминув на цікавій розмові: про нові опери, про співаків, про нові співацькі сили, про маєстрів співу, про режисерів, про диригентів. А все проходило в живому, веселому настрої, без ніякої зажертої дискусії, хоч теми були стрімкі. При тім — лилося вино і була щедра, сита закуська. Пізно уночі розійшлися ми.

По дорозі до хати став я міркувати — чи не шукати мені якоїсь роботи? Гм! Якої саме? Фашистівські закони були такі — щодо праці, — що чужинцеві не легко було дістати працю. Наступного дня, по вечірці у Володка, я зустрів Стасю і, усміхнувшись, жартома звірився їй, що шукаю роботи.

— А ти знаєш, — каже Стася, — я поговорю з Юнгерманом — він шукає робітника. Але, Михасю, це фізична праця.

— Візьму й таку працю, аби кризу перебути.

І так, став я на працю у Саля Юнгермана. Мав він велике представництво машин: вітраки, відпорошувачі, ледівнички та інше таке приладдя. Люди приходили, замовляли, купували, а моя робота — доставляти до хати куплене. За кожну доставлену машину до хати кожна пані дому завсіди давала мені «начайне», але я, — наївний тоді бучачанин! — з гордим обуренням, відкидав таку жебранину. А вони, пані дому, робили великі очі та й дивувалися; дехто з них іще й утовкмачували мені, що це мені належить і я пови-

нен узяти. Але я, з погордою, відкидав це. Яку я мав платню за працю? Нині не пригадую собі. Знаю, що тим заробітком я міг заплатити моє комірне, а на харч — вельми мало оставалося. Давав я собі раду: ранком — філіжаночка молока і маленька хлібина; а по роботі, вечором, дешевші овочі і знову хлібина. А все те я їв увечері, бо по роботі ішов я ще хоч на годину до бібліотеки. І так перетягнув я оте задушливе, вогке мілянське літо. Інколи відчував я дивний — досі мені незнаний — брак сили, потьокми заливав мене піт, то в очах темніло, та я усе це спихав на спеку.

Був тоді у Польщі такий закон: якщо її громадянин дістане закордоном працю, то має право на, так званий консульрний паспорт. Такий паспорт був вигідний тим, що можна було вертатися до Польщі, не треба було ніяких віз, виїжджати з Польщі без ніяких хожденій та митарств Українцеві по воевідських чи старостинських урядах. Власник такого паспорту ставав «закордонною птицею». Про такий паспорт повідомив мене Володко Кепура. Пішов я до польського консуляту і зголосив мою справу такого паспорту начальникові канцелярії Косовічові. А був він завзятий ендек; хоч це було вже давно по травневому перевороті у Польщі, Пілсудскі уже давно прогнав Войцеховского, то в закордонних станицях — як у Міляно — іще сиділи в урядах ендеки, портрети Войцеховского ще висіли на стінах. Консуля гр. Марковского уже не було. Косовіч збув мене, що він іще перестудіює ті нові розпорядки й упевниться чи й мені таке право прислуговує. За декілька днів Володко запитав мене:

— Як там твоя справа з консульрним паспортом?

Я переповів йому слова Косовіча. Володко на це:

— Чекай! Піду я до них, то їм відхочеться зволікати і крутити!

Між іншим, треба сказати: Ян і Володко Кепури

були повстанці у 1918 році на землях, що були під німецькою займанщиною .

Володко як сказав, так і зробив: за тиждень я одержав цей цінний консулярний паспорт.

Котрогось дня, уже добре восени, вже зранку, почувався я поганенько, але на роботу я таки пішов. Вже сполудня відчув я гарячку, що до кінця роботи таки гідно вхопила мене. До хати зо середмістя було таки далеченько, я ж ішов пішки, бо заплатити трамвай — це ж хлібина. Смеркалося. Я йшов-волікса, мов паний. Нічого не цікавило мене! Ні перегуки газетярів при вході до Галерії Вітторіо Емануеле, ні велична сагома катедралі, — яку я кожен раз, переходячи повз подивляв, — ні церква Сан Бабіля, — старовинна, присадкувата суворого візантійсько-романського стилю, — не цікавили мене й перехожі, що в ту пору швиденько спішать до своїх хат. Бо в Міляно — поспіх це прикмета міста: в полудне, година 12.30, а вечором 6.30, вулиці порожніські, усі в той час їдять. І так я доволікса, доплентався до рогу моєї вулиці Карльо Пома. А дальше... Я не міг іти. Приперся я до муру камяниці, забажав одпочити. Врешті, поглянув я в напрям моєї ціли, здобувся на зусилля і доволікса до числа камяниці — 30: моє помешкання. Була це одноповерхова, двородинна камяничка. Тепер, уся мою увагу звернув я, щоб увійти до хати непомітно, тихо, аби не бачили мене мої господарі. Це мені вдалося, бо завсіди входив я до хати непомітно. Допавшись до моєї кімнати, — на поверсі, — я кинувся навпоперек ліжка: було тихо, глухо, добре. Серед ночі розбудила мене сильна спрага. Я піднявся, пішов до лазнички, набрав собі води й напився. Потім, нарешті роздягнувся і важко звалився на ліжко: відчув я, що палаю. Півпритомно поклав я собі на чоло мокрий рушник. Над ранком мені стало легше.

Коло 8-ої години ранку хтось до кам'яниці нашої задзвонив. За деяку хвилину — стукіт до моїх дверей.

— Аванті! — здавалося мені, що я сильно кликнув. Двері відчинилися — на порозі стояла Стася.

— Михасю! Що з тобою діється?

Наблизилися до ліжка, взяла мене за руку. Мовчала, вдивлялася у мене, щось думала. А мені, неначе легше ставало, бо прийшла людина, що хоче поділитися зі мною моїм вантажем.

— Михасю! Тобі треба лікаря, і то негайно. Я не маю коло себе грошей, татко ще не прислав. Та я зараз же йду до Владка...

— О, ні! ні! — раптово перериваю її мову. — Я не хочу ніякої грошевої помочі від Кепури! Стасю! не роби мені того.

— Михасю! Бійся Бога! Що ти говориш? Подумай: то ти такий загорілий Українець, що радше доведеш себе до самого краю, а в Поляка не візьмеш грошей? Це не тільки буде смішне й дурне, але й сором перед приятелями, а перед Богом — гріх! — Говорила рішуче і схвильовано.

Я мовчав і важко дихав та дивився у її сині очі, що вже не усміхалися, як звичайно, а насупилися. І думав я: що ж мені діяти?

— Знаєш що? Ти сердься, а я йду і роблю те, що задумала. За той час поки ми до тебе прийдемо ти все передумай; і раджу тобі: втихомирся! — Вийшла.

Слова Стасі: «...радше доведеш себе до самого краю», опритомнили мене: до краю не хотів я доходити, а я хотів жити.

Не довго я роздумував як прийшли Стася і Володко, а з ними лікар, знайомий Стасі. Володко, як це звичайно бувало в нього у прикрих годинах, зморщив своє промінне чоло, потер по ньому рукою, насупився.

— Русек! Цо за жарти!

— Хіба не можна мені пожартувати на рахунок приятеля?..

Володко розпогіднив чоло і засміявся.

Лікар став обсліджувати мене, випитувати, а на кінець сказав:

— Повне і небезпечне вичерпання фізичне. Мусить відживлятися. Працю — бодай покищо — треба залишити. Запишу йому деякі лікарства на скріплення і проти гарячки.

Лікар говорив, а я моє думав: виголоднілий, тому й вичерпаний...

Лікар вийшов, а я до Стасі:

— Невже ти аж така добра для мене, що відчула мою недугу і так рано прийшла до мене?..

— О, ні! Аж такого тонкого відчуття до тебе я не маю. Довідалася я про твою недугу вельми просто. Вчора вечором у Скалі побачив мене Остоя і каже мені з глумом: «Видів я приятеля пані, того Українця, на вулиці, «п'яни як беля», муру тримався». Я як стій заперечила це, що воно таке не може бути, бо ти не пеш. А сама подумала, що щось воно з тобою погано. Надто, тебе вже давно не бувало в нашій кумпанії. Тому, ранком я й прийшла до тебе.

Володко Кепура витягнув п'ятьсот лірів і поклав їх на ліжко. Яка це була тоді вартість? Звичайно, мавши дещо гроша, на місяць мені вистачало заплатити кімнату і скромні харчі не цілих двісті лірів. Цей відрух Володка сильно зворушив мене, але й соромно стало мені: я очима подякував йому. Стася пішла по лікарства. Ельса, доня господині, докоряючи мені, чому я нічого не сказав їм, господарям, що я занедужав, поставила біля мене снідання. Володка оповідав мені про успіх Янка в Скалі, і що в наступному сезоні дають йому креувати героя у новій опері «Преціозе рідіколе», що її — за Молієром — скомпонував

Ільдобрандо Піццетті.

Молодий та ще й хлопський організм, діставши правильний харч, переміг недугу — я швидко покинув ліжко. І відновив... ритм мого життя: лекції у маестра В. Мораттія, бібліотека, музеї, опера, концерти, старовинні церкви — жив я моїм повним життям. Яюсь приходжу до хати і застаю на столі якесь горня накрите покришкою. Іду до господині запитатися — хто в мене був? Відповіла, що була та висока, русява сіньйоріна, яка відвідувала мене в недузї. Стася! І знову зворушення і зніжковіння: добра душа! вона ж має клопоти зо своїм нареченим, Юрком Чапліцким, що йому варить, його обтирає, обшиває. У нього — грошей нема! Хто його зна чи й лекції співу не платить за нього! А тут іще й мені приносить їсти. Зустрівши її наступного дня, я з натиском попросив її, щоб більше того не робила — не носила за мною їду. А вона:

— Так, од часу до часу!..

Наша кумпанія знайшла собі ресторан, власником якого був Жид із Закарпаття, називався він Крон, сам мистець, жонатий, мав сина, Тібор, і гарну доню. Ресторан чистий, вариво смашне. Володко запрошував мене туди на обіди, але я приймав його запросини лиш раз на тиждень — у неділі. За весь час мого побуту в Міляно — а потім і у Фльоренції й Римі — неділя була для мене найприкріша. Чому? Будень був у мене зайнятий працею: у маестра, в бібліотеці, то мені вистачало скромне снідання й така ж вечеря; а полуденок... забував у бібліотеці. Неділя ж — це вже було питання. Ранком ішов на Службу Божу — в Міляно до катедралі або до базиліки св. Амвросія — там було найспокійніше, найпевніше на душі; я розгрівав сірий мармур тугою, а сірий мармур охолоджував мої смутки і Євхаристійний Ісус приносив мені

певність, повноту надії. З катедралі, таки зараз, ішов я до котрогось музею — у неділі до всіх музеїв безплатний вступ. В полудне, властиво в годині 12.30, музеї замикали. А тоді... про обід нема мови. Зловживати запрошення приятелів, що платили обід, не лицювало, або як і лицювало, то вельми рідко. Йти до хати? В зимі холодно. Тоді, у тих роках консерватизму, в Італії не огрівали помешкань: на коридорі стояла така грілка з розжареним вугіллям, усі двері до кімнат були відчинені й тепло з грілки кожному скупі діставалося. А в літі — в кімнаті задуха, парнота, то я брав якусь добру книжку та й ішов до парку біля замку Сфорців або в Джардіні Пубблічі, сідав десь у холодку і читав. Коло 4-ої години я переходив на ту сторону Городу — Джардіні — недалеко головного залізничного двірця, очевидно, нині і сліду нема вже по тім двірці! — бо там збиралися служниці міста Міляно — в неділі ж мали вихідне! — і там, їх поклонники хлопці, робітники ставали великим колом, по середині кола стояли чи сиділи музиканти, гітаристи, скрипалі, співаки і співали нових пісень-шлягерів та й учили тих пісень інших, що ще не вміли їх. Помічники музик ходили поміж гурт, що був зібраний довкола співаків і роздавали всім друкований зміст пісень. Співали там військові пісні, то на політанські канцони і славну тоді канцону еспанського походження «Валенція».

Поринувши в італійську мову, пізнавши культуру Італії, побут, оточення, — може й не до самої глибини, відчув я охоту й потребу починати писати мистецькі, літературні нариси, репортажі до наших часописів у Львові. Такий мій перший нарис — про празник мілянського патрона св. Амвросія — вислав я у половині грудня 1927 до нашого «Діла». В цій редакції уже тоді працював мій земляк, добряга редактор Іван

Німчук, походив із Джурина, — звідки й мій батько. Припускаю, що це він спричинився до мого входу в коло львівських письменників-журналістів. В цьому ділі я не був початківцем. Пегаз поранив моє серце своїм прудким копитом ще на Пасху 1916 року в Соєнові, на фронті над Стрипою, в УСС. В 10-й Бригаді УГА, у штабі Бригади, мене були назначили помічником писати історію цієї ж Бригади. У грудні 1920 р. був я співорганізатором редакції журналу «Запорожець», у таборі в Пикulichах, біля Перемишля. Співпрацював я у журналі «Веселка», який виходив у таборі «Стшалково», Каліш. На весні 1923 видавництво «Веселка» видало збірку поезій Євгена Маланюка, Михайла Селегія, Михайла Осики — тобто, Островерхи, — під наголовком «Озимина». Однак, це в очах нашого львівського, літературно-журналістичного світу було бліде: треба було увійти між них. Отож, почав я писати фейлетони, підвали спершу в «Ділі», а згодом і в «Новім Часі» та в інших часописах і журналах Львова, на теми мистецтва, літератури, музики. За це гонорар... капав менше як кіт наплакав, але при моїм безгрішші і гонорар із «Діла» чи з «Нового Часу» були гроші.

В бібліотеці Брайдензе, перечитуючи історію мистецтва, натрапив я на історію про церкву Чертозинів у Павії. Набрав я охоти й однієї неділі поїхав туди старою тарадайкою-залізницею, яку мілянці називали «гамба де лень» — деревяна нога. А для мене цей поїзд не був ніякою деревяною ногою, бо в нас у Бучачі, ще по першій світовій війні, як їхав поїзд із тунелю на Нагірянці, чи з тунелю, переїхавши міст, їхав на Підзамочок, то приставав, стогнав, сопів, аж жаль було слухати його. Бувало, як наш селянин ішов повз такий поїзд, а машиніст запрошував його, щоб сідав та пішки не йшов, то селянин відповідав: «Не

можу, бо спішуся до суду на термін».

Прибув я до цього Чертогу і побачив — іще нині кажучи: чудо краси, поезії, надхнення. А це було в 1928 році. Пригадую собі, що я був написав про цю Чертозьку церкву довгий фейлетон до «Діла». Будову цієї церкви почали при кінці 1300-их років. Стили: готика і той світлий, золотий ренесанс, який переможно охоплює тут і архітектуру, і мистецтво, і різьбу. Тоді мене опанувала думка-мрія: жити тут і хвалити Бога! Забаганка! Бо як тепер подумаю, то всюди можна й треба хвалити Бога, а не тільки на якимсь чудовім, вибранім місці. А Павійський Чертог це величний храм краси!..

Тієї ж весни, 1928, запросив Ян Кепура: Стасю, Марію Фіоренцу, Юрка Гарду й мене — очевидно, був і його брат Володко — поїхати з ним, його «Мерседесом», до Комо. Настрій цієї прогульки псував Володко, який постійно картав Яна, що веде авто не як славний тенор, а як славний «коррідоре» — перегонувач.

— Ти думаєш, — каже Янко, — що це Варшава, де ти мені приказував!

— Як це так: Володко міг приказувати Янові? — спитала здивована Стася.

— А-а... но так! Коли я покинув студії права і пішов до професора Леліви на «сьпіфкі», тоді наш тато, практичний ремісник-пекар із Соснофца, перестав давати мені гроші на студії, бо, казав, «сьпіфкі то жаде́н фах». От, тоді Володко, що почав студіювати філософію, набрав лекцій і вчив чужих недотепів, так заробляв і тим заробітком утримував мене й себе. А тим самим, тоді, мав право приказувати мені. Але — нині?..

Деяку хвилину ми всі мовчали — були мило заскочені такою братньою любов'ю. Перед нашими ж очима

ма швидко пересувалася жива, весняна, мінлива то-
нами, цвітами і зеленю насичена природа Л'юмбардії,
що нею так любовно милувався Алессандро Мандзо-
ні, автор славного на весь культурний світ роману
«І промессі спозі» — «Наречені». Ми зупинилися над
озером Комо — усі пішли до ресторану, а я ще дов-
го сидів на березі озера і в його густій, радісній синя-
ві я унебеснював мою тугу, над якою володів соняш-
ний верх Брунатте.

З краю почав я знову одержувати стипендію від мо-
го добродія Єпископа Григорія Хомишина. А від
о. Івана Лятишевського, що згодом став Єпископом-
Помічником, одержав я листа, в якому перепрошував
мене за стримку степендії, що це був недогляд. І то-
му, що я дістав дещо більшу, як звичайно, суму гро-
ша, то я її «стиснув» так, наче б її й не було.

Написала до мене і Галя Лагодинська. Вона радила
приїхати на вакації до Делятина, де вони мали свою
посілість; наполягала, щоб я не зволікав, а приїжджав,
бо я потребую відпочинку; і що її Мама запрошує
мене. Передумавши, перерахувавши мої ошадности, —
які зявилися у мене з відновленою стипендією, — об-
думавши, що і як маю зробити в краю — щоб діста-
ти якісь засоби на поворот до Італії, — я рішився
їхати в Галичину.

На спільнім обіді у Крона я попрощався з моєю
кумпанією: усі наказували вертатися, а Володко під-
креслив:

— Русек! Паспорт у тебе консулярний, вертайся!..

Попрощався я і з друзями Італійцями. Франко
Аббяті тихо пригадав мені:

— По твоїх тарапатах тобі пригодиться відпочинок.

Італієць, мистець із міста Леньяно, — прізвище яко-
го, на жаль, я забув! — заявив охоту поїхати зі мною
до Венеції — для мене це було по-дорозі — й піти

зі мною на світову мистецьку виставу Бієннале. Радо погодився я на його товариство: вперше побачити мріями оповиту Венецію. І з цим мистцем, при кінці червня 1928, ми рушили в дорогу на Венецію.

Їхали ми швидким поїздом, у вагоні 3-ої класи. З бігом поїзду простягалася льомбардська рівнина — густо-зелена, простірна, багата свіжістю. Минули ми місто Бреція, на пагірках раділо місто Бергамо. Хапчиво приглядався я краєвидові, але чомусь я ним не захопився до самої глибини моєї душі. Та, в'їхавши на землі Венеції, я ожив. Від міста Местре, де поїзд гонить хребтом греблі, а з обох сторін море, я до самої Венеції не відривався від вікна. Мій добряга приятель сміявся з мого захоплення. У Венеції ми сіли на малий вапоретто — кораблик — і через Каналь Гранде подалися на майдан св. Марка.

Здовж Каналь Гранде палаци, цвіти, зелень, що прикрашують балькони, вікна, городці, плюскіт води, що вдаряє до мурів палаців, гондолі, — мов чорні лебеді, і короткий — у трубку! — приказ зоруна на пароплавику до машиніста, який знаходиться на споді пароплавика, — все те приголомшувало мене. А на майдані св. Марка — сяйво базиліки з візантійсько-мавритансько-романсько-готично-ренесансовими архітектонічними лініями, з поліхромією мозаїк, із сонцем і синявою неба та з леготом голубів, — все це звалилося на мене надміром щастя: я мовчав, лиш очі і серце живу розмову вели.

Взяли ми дві скромні кімнатки у гостинниці «Стелля д'Оро — сьогодні зветься «Бостон» — таки тут же при майдані св. Марка, лиш за містком. Наступного дня пішли ми з приятелем із Леньяно на мистецьку світову виставку Бієннале. Правду сказати — це був новий, просторенний світ для мене, всього охопити за одним разом, я не міг. Довго зупинилися ми в па-

вільйоні СССР. Спершу, оглядали ми все мовчки. Потім, удруге переходячи, приятель зупинився перед працями Анатолія Петрицького, Касіяна, Софії Бойчук-Надеїнської та інших, прізвищ яких уже не пам'ятаю, і сказав:

— Ці всі праці мають виразний характер мистецтва європейського духа, інші — це орієнт.

Тоді я звернув йому увагу, що мистці, на яких він довше зупинився, це Українці, інші ж це москалі. І з новим зацікавленням став мій приятель оглядати праці українських мистців у цім павільйоні.

Мій приятель поїхав до хати, спішився до праці, а я ще залишився у Венеції, щоб оглянути музеї і хоч важливіші церкви, що є монументами мистецтва. Пішов я до палацу Дожів, до музеїв — Академія, Корнер, Школа Сан Рокко, — де є великої сили твори мистця Якопо Робусті-Тінторетто; у церквах був я тоді: базиліка св. Марка, Захарії, Деї Фрарі, Санті Джіованні е Паольо, Санта Марія Формоза, Санта Марія делла Салюте й інші в яких є твори мистців: Джіованні Белліні, Віваріні, В. Карпаччіо, Я. Пальма старий, Тіціано, Тінторетто. Оглядаючи це все мав я суцільний бенкет духа.

По трьох днях у Венеції, осяяний її мистецтвом, чарами й кольорами її ранків у сонці і вечорів, блиском і тонами її моря, — я подався на Відень. Цим разом більше і ясніше сприймав я Альпи, Семерінг. На південний двірець вийшла назустріч Славця Лагодинська-Верховинка зо своїм нареченим д-ром Теофілем Кучковським; у хаті його і його вуйка я зупинився. Знову перебув я три дні у Відні; знову докладніше оглянув я майже всі музеї мистецтва, а також Шенбрун і Гьлорієтку; був і на Каленберзі, і на Леопольдберзі. Привітний, рүсјавий Відень із незаступним усміхом чепүрних віденок, залишився у моїй пам'яті до нині.

У РІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

В Делятині — родинне тепло добрих і шляхетних Лагодинських дало мені спокій, рівновагу духа по днях матеріальної непевности, тривоги, животіння у Міляно. Майже нічого не співав я хіба на бажання Галі заспівав деяку арію, канцону чи нашу пісню.

Найперше, найважливіше — поїхав я відвідати мою Маму-страдницю — з таким сином як я. До самого міста Бучача не мав я охоти показуватися, а перебув я три дні у моїй рідній хаті, Зазамком. Привітавшись з усіми, пішов я привітатися з моєю черемхою, я дотикався до неї, гладив її з тугою, на ній бо дитиною висиджував я, з неї бачив я «далеко»; привітався і з тією яблунею, що її посадив і нащепив Тато; до тих ясенів підійшов я — в моїм дитинстві вони шуміли й будили мої дитинні мрії.

З Бучача поїхав я до Станиславова, щоб скласти поклін подяки за поміч Єпископові Кир Григорієві Хомишинові, бо хоч і мала та поміч була, ще й перервана, і мій Добродій нічого не знав, про це, що власне задля скупости тієї помочі я не вчився правильно співати, а штучками; але, якби не та поміч, то я ніколи був би світа широкого не побачив, за Італію я був би не зачіпився. Мій Добродій про все мене випитував, а я відповідав тільки на те, що було добре і ясне: про мої важкі дні ніже словечком не натякнув, хоч, у гумористичній формі міг би я був дещо оповісти. Сказав я, що по моїх вакаціях вертаюся до Міляно. На це мій Добродій сказав:

— Дістанете на дорогу і ще один рік помагатимемо.

Щиро подякував я, бо — признатися — вже не сподівався ще одержувати стипендію. Перед самим прощанням я вручив моєму Добродієві, як згадку з Італії, монографію про Павійський Чертог.

Відвідав я і — тоді ще каноніка — о. Івана Лятишевського, що був вельми прихильний мені. З ним розмовляв я вільніше, ширше про Італію і її фашистівський уряд. Чому я з о. Іваном Лятишевським був вільніший, ніж із Єпископом Григорієм Хомишином, — це ясне: тоді я ще не вмів приставати з Владиками.

В Делятині я правдиво відпочивав. Хоч гомонів мені постійний заклик Володка і Стасі: не засиджуйся, не привикай до вигідного життя, а вертайся хай і на недостатки до Міляно! Перші дні я сидів у хаті й писав для «Діла» фейлетони про Венецію, про всесвітню мистецьку виставу Бієннале. Закінчивши ці статті ми з Галею стали ходити невтомно на прогулянки на ті наші такі приманливі, зелені, завсіди свіжі й пахучі гори. Ходили ми то на Явірник, то на Хомяк, Синяк, Сивулю, Довбушанку й на Чорногорю-Говерлю. Інколи ішла з нами завсіди розсміяна, мила Ліда Саноцька, жартун Богдан Карпевич, то Ірина — сестра Галі. Я оживав, приходив до свіжости, до душевного і фізичного здоров'я.

Краса наших ясних, соняшних, приступних, шляхетних верхів: — підходи на них по стежках, доріжках, серпентинах; шуми струмків, водопадів, де пструги срібними лезами сонцем граються, джерела — як те. наче касталійське під верхом Хомяка! — чи джерело Прута — зимне, чисте, радісне! — неповторна! Та безмежнє тремтюча свіжістю зелень лісів, що їх синява з небом і з сонцем ізливається; ті полонини, — як між Синяком і Хомяком! — що такі простірні, такі лагідні і веселі, що, опинившись на них, мусите заспівати, а то й вівкнути з утіхи, — як робив мій приятель Мирон Зарицький! — бо серце цього вимагає. А ті запахи живиці, такі ситі, такі життєдайні, такі прозорі та легкі. Справді, це був Божий мир на землі!..

ЗНОВУ В ШИРОКИЙ СВІТ

Мої вакації добігали до кінця. Треба було покидати цю таку милу й добру родину, з якою я, а також і сонцем та просторами, прийшов до здоров'я. Але мене кликав широкий, хай і непевний світ. І з початком вересня 1928, коротко зупинившись у Відні, я знову був у моїм Міляно. Цим разом знайшов я собі кімнату при Корсо Буенос Айрес, біля Порто Венеція. Приятелів зустрів я у ресторані Крона: обід платив Володко. Ми взаємно оповідали собі вакаційні переживання. Мій професор, В. Моратті, прийняв мене, обнявши. Володко Кепура сказав мені, що вчиться співу в старого дивака — професор Гарбін зветься він: колись був це славний героїчний тенор, суперничав із Карузом, а то й дублював його. Володко запросив мене на його лекцію у проф. Гарбіна. Цей зміряв мене визивним поглядом і спитав:

— Чи не належиш і ти до отих прищелепуватих і хочеш бути співаком?..

Ми всі три вибухнули сміхом.

Цей Гарбін був шляхетний дивак-професор. Найперше жив зовсім не по-італійськи: не летів на гроші. Говорив він: «Мені треба гроша лиш на моє утримання, на мої особисті видатки: харч, одежа, обува, культурні потреби». Лекції у нього були дорогі. Учнів вибирав собі з тих, голос яких припав йому до вподоби і були інтелігентні. А бувало й таке, що як кандидат на співака був інтелігентний і мав гідний голосовий матеріал, а не мав грошей, то Гарбін учив такого за дармо з тим, що такий співак, увійшовши в кар'єру, сплачував довг за науку співу. В Гарбіна перевіряв свій голос і Ян Кепура.

І знову поринув я з новим поривом, новою снагою у культурне життя Італії. Знову бібліотека, концерти,

опера, літературно-мистецькі сходина, музика, критика. Почав я вибирати, порядкувати при читанні матеріал згідно з моїм духовим наставленням, із моїм світоглядом, а в першу чергу згідно з моїм замилюванням. Мисленно порядкував я й те, що перечитав за час, коли Поляки інтернували мене, від цвітня 1921 до літа 1923, а також порядкував я мій перечитаний матеріал і за час, коли я працював у Станиславові при філії Т-ва «Просвіта». Тоді я ще не умів бути уважливим у читанні й не все що лиш пхається на очі, читати; тоді я ще не знав думки старого Сенеки: «...обмежувати власне знання і власне читання у міру й обсяг лиш необхідного, щоб нестраним матеріалом не обвантажувати мислі і щоб те знання й читання були сприймані та асимільовані так, щоб вони стали діючими чинниками нашої власної особистості». І моє читання у минулому було дивною шкідливою мішаниною для формування світогляду. Але, чи голодний зважає на те, що він їсть? Рішучо відкидав я — як і досі відкидаю — явну, хай що інколи подану в мистецькій формі — порнографію, яку читають люди низьких інстинктів, виродки, збоченці. За час інтернування й праці у Станиславові перечитав я цілого Г. Бальзака, О. Дюма-батька, Дж. Лондона, Р. Кіплінга, Маєрлінга, Метерлінка, Келлермана, В. Гюго, П. Шамісо, Т. Готіє, Г. Д'Аннунція, Ш. Бодлера, Мопасана, Фльобера, Ібсена, але й Поль Кльоделя, Ф. Моріяка. З московської літератури: Л. Толстого, Ф. Достоевського, Купрана, А. Чехова, Андреева, А. Пушкіна, Лермонтова, а то й Лєскова. З польських: Ю. Корженєвського, Тетмаєра, Ст. Жеромського, В. Поля, А. Асника, К. Макушинського, — але того перед 1918 роком, — Б. Пруса, М. Конопніцкої, Е. Орженкової, Каспровіча й ін. З нашої літератури — дослівно: всю. Зокрема, сильно запав мені до нині в душу, і то з пер-

шої хвилини коли я перечитав його у 1917 році, в літі, в Україні, це Архип Тесленко. Володимир Винниченко перші чотири томи, до «Күзь та Грицунь», кривлючися на деякі його, автора, «сластиния прійоми», я любив його чудові поетичні образи природи. Інші його писання — від «Історії Якимового будинку» аж до «Соняшної машини», перечитав, бо хотів знати, але з почуттям бридоти читав; а до того ота московсько-пролетарська мова зовсім одкинула мене від цього письменника. Вершком же поезії були для мене: І. Котляревський, Тарас Шевченко, Іван Франко, — інколи рубана, але глибини серця і болю його поезія, — Павло Тичина, — але той «Соняшних клярнетів» і «Золотого гомону, — О. Олесь, Олесь Бабій, Роман Купчинський, Є. Маланиук, а згодом І. Антонович.

Та від осені 1928 став я обережний, став я перебирати й добирати ті твори, що я хотів їх пізнати — було це мистецтво, література, філософія, соціологія — з цієї ділянки соціології, після Сореля, найкращі, глибокі був Віко, В. Парето, Тоніольо — чи інші ділянки. Став я цінити час, щоб не витрачати його на марні речі. Помічним до цього вибору став мені ватиканський щоденник «Ль'Оссерваторе Романо», що дає докладні огляди, критики, рецензії, студії на твори всього культурного світу. В Італії — перші твори, що я їх читав, були таких авторів: Колльоді, Де Амічіс, А. Мандзоні — писали вони в чудовій, італійській мові, яку я хотів пізнати з найчистіших джерел. Коли я вже опанував італійську мову, тоді взявся за А. Данте, Ф. Петрарка, Дж. Боккачіо, Н. Макіявеллі, Гвіччардіні і письменників ренесансу. З сучасних вельми захопив мене цілого Дж. Папіні своїм стилем, влучними осудами літератури, щирістю, шорсткістю і глибокою культурою; ще і інші чесно-язикаті, що з Папінієм творили один гурт, були Джюзеппе Преццо-

ліні, Джюльйотті, П. Барджеліні — їх журнали були: «Леонардо», потім «Ля Воче». Були й інші добрі письменники — Панціні, Де Люка, Борджезе, Чеккі, Бонтемпллі, гуморист Трілюсса. З жінок «признавав» я лиш дві: Ада Негрі, Грація Деледда ; хоч не були потурайками й Анніе Віванті, Матільде Серрао, — дещо «змисловенькі». Ще є одна поетеса, творів якої я не читав, бо вона сама читала мені їх друкованих у журналах, — це моя приятелька, на жаль, лібералька, а згодом, із прикрістю, виявилось, що вона таки комуністка, Евдженія Мартінет-Долькі.

Мої попередні господарі — з вулиці Карльо Пома повідомили мене, що «моя» кімната вільна, можу знову вернутися до них на мешкання — я зараз же й перейшов на це затишне, чистеньке мешкання.

Одного ранку, в неділю, я ще смашненько розкошувався сном молодости, як за дверима моєї кімнати залунав дзвінкий голосок сіньйоріни Ельси, доньки господарів:

— Сіньйор Мікеле! Ч'є іль телеграмма! — і попід двері шугнув жовтий лист паперу.

Телеграма?! Як ожарений зриваюся! Тереграма?! Нещастя? Смерть? Чия? Чиєсь і моє горе! Коли ж бо, з якої іншої причини висилали в нас, дома, телеграму? Тремтливими руками розтвиряю папір із нещасною вісткою. Перебігаю очима... «Венеція... Готель «Лідо». Приїжджай, мій кошт. Жду. Кучковський». Іще раз перечитую...

— Та як це так? Чи не варят! Ну й вигадав! — говорю з мудрим чоловіком, тобто — з собою.

Найперше, хапаюся за гаманця, рахую мій капітал. Ну, вистачає на квиток, швидкий поїзд, третя кляса, залізницею. У тих часах фашистівський уряд, ідучи назустріч народові, видав розпорядок: на літо, в підсвятчорі і святочні дні мають їздити «трени пополярі»

ціна — від головної суми платити тільки 33%, квиток важний на вісім днів туди й назад. Це врятувало мою і д-ра Теофіля Кучковського, мого приятеля, калиту. Ну, то їду! Швидко роблю ще, як звичайно, гімнастику, миюся і готов! По дорозі йду до церкви Сан Бабіля, на Службу Божу. І на стацію! Купую той по зниженій ціні квиток, «андата е ріторно». Заходило сонце — я у Венеції. Не їду на Лідо, бо там — хоч воно й на кошт мого приятеля! — усе дороге. Беру кімнату в «моїй» гостинниці «Стелля д'Оро». Займаю кімнату і дзвоню до приятеля: сварюся з ним за те, що пішов на квартиру на Лідо, де немилосердна дорожнеча, бо ж це місце є для багатіїв. Умовився я з ним, що ранком буду в нього.

Д-р Теофіль Кучковський, молодий лікар, Українець із Буковини. Його вуйко, брат матері, Іларіон, був австрійський урядовець у Відні, там же постійно і жив; при ньому жив і Тео з матір'ю, тут і студіював медицину. Була це людина чесна, праведна, добродійна. Ставши лікарем, він ніколи не дивився на пацієнта як на джерело зарібку, а — помагати людині. Було в нього багато пацієнтів убогих, удовиць, від яких він заплати не брав. Закохався він у чорнявці Славці Лагодинській, — сестра п'яністки Галі Лагодинської, — що студіювала у Відні в університеті філософію. Вони й заручилися, а в 1934 році й побралися. В 1936 році у них народилася донечка Оксана. У 1936 році Тео трагічно погіб. По році його смерті вмерла і Славця: була в себе, дома, в Делятині, возила свою доню Оксану на санчатах, а була зима, Славця сильно зігрілася, дістала запалення легенів і прийшов кінець цій многонадійній, молодій письменниці, псевдо якої було Верховинка.

Та вертаюся до моїх венеційських пригод із 1929 року. Ранком я вже був у Теа на Лідо.

— Тео! як це так, що ти сам тут, без Сіві?..

— А-а! я з нею посперечався й вона поїхала до Делятина, а я, лютий, сюди!..

— Гм, цікаво! Але, слухай, чому ж ти зупинився на Лідо? Та ж тут, друже, сорочку у тебе зідруть!

— Хіба?

— Побачиш! Бо я зупинився в чистім, малім готелі, де взяв собі лиш кімнату, без харчів, хочу — їм, не хочу — не їм; при самім майдані св. Марка, лиш через місток. І ти думаєш далі тут оставатися?

— Так, бо мені вже не хочеться перетягатися. А тепер, ходім над море, на той золотий пісок! — закінчив Тео ту мою сумну розмову.

В день сиділи ми на піску над морем, купалися, відпочивали, розмовляли на всякі теми, його і мої. Вечорами їхав Тео зі мною до Венеції. Тут поринали ми в ті гамірливі, вузькі, захисні, якісь такі доброго настрою калле-вулички; заходив я з ним до якоїнебудь тратторії й тут, при вині, вечеряли ми й гуторили до пізної ночі.

Грошевих справ мого приятеля — просто не лицьовало мені заторкувати: якщо він телеграфічно запросив мене до Венеції, то чого мені потерпати за мій прожиток тут? Врешті, вечері він платить, ну, а дорогу і готель, Тео зверне мені. Дістану зворот за дорогу, то матиму на заплату кімнати в Міляно. Він тобто, мій приятель Тео, це не якась там собі богема — утихомирював я себе. Та, якось, при такій вечері з вином у тратторії Тео преспокійно, безтурботно і простенько сказав:

— Ти знаєш, я вже ледве долатую з грошима. Готель то я вже заплатив. Іще залишилося мені трішки гроша на два дні. Мушу вертатися вже до Відня.

Мене неначе холодною водою обіллало: готель незапачений... У кишені маю пять лірів, марні вони мар-

ні, але разом із зворотною сумою від Теа я бувби мав на заплату кімнати в Міляно. Щастя, що маю залізничний квиток! Удавав я спокійного, веселого, але всередині був я лютий. Вийшли ми з трактира під винним гумором, проте я далі лютий, що дав я себе так вигоцкати. А з іншого боку відходячи до цієї справи, у душі я радів, що й зрівноважений і реаліст Тео мав дещо з прикмет богеміста.

Перейшли ми майдан св. Марка — ввесь у сяйві вечірніх світел і в тонах симфонічної оркестри, що серед майдану виконувала інтродукцію до опери Ріхарда Вагнера «Трістан та Ізольда», яку він, між іншим, і закінчив писати у Венеції: я зупинився, забув за нову турботу й поринув у тони мелодії. На вежі мурини библи 11 годину ночі. Тео сів на пароплав і подався на Лідо, а я став на мості напроти «Мосту зідхань» і зідхав:

— Ну! І як його тепер? І чим, і як заплатити кімнату за п'ять ночей у готелі? Хай же тя світ не знає!

У темноті «Міст зідхань» бовваніє, дивлючися в нього і я бовванію. Під мостом таємно відблискує вода в Каналі. За моїми плечима б'ється об мольо вода Каналь Гранде, перекликаються гондольєри, ритмічно на воді вигойдуються прив'язані порожні гондолі.

До мого готелю увіходжу як винуватець. На господаря, що сидів за прилавком, кинув я вельми м'яким поглядом і милозвучно сказав:

— Бюона нотте!

— Бун ріпозо! — відповів він, а я подумав:

— Буде тобі завтра «бун ріпозо» як я утечу й не заплачу за кімнату.

Спав я ту ніч пропинно! Не чув я ні любовних трелів котів на кривлях, ні перекликів перевізників барж, що везуть городину для базарів, ні дзвонів св. Марка

на «Аве Марія» над раном.

Прокинувся, нагадв я собі... І приходить рішучий помисел: валізіна маленька, вибрати з неї мої причандали — бо ж і небагато їх! — і в догідній хвилині непомітно чкурнути з готелю, а рахунок заплатити за яких два тижні через пошту, одержавши гроші зо Станиславова. Не зовсім дурний, хоч і негарний помисел. Із цим помислом вийшов я з готелю, перейшов місток,, перейшов попід арки, зупинився на майдані, підпер колюмну й блукаю очима по грайливо-сяйній ранніми проміннями сонця фасаді базилики св. Марка, що гордо пишається отими візантійсько-мавританськими банями; милуюся голубами, що, лопочучи крилами, гурмами осідають на майдан і неспокійно виглядають туристів, щоб їм давали кукурудзи; бездушно приглядаюся кельнерам, що наводять лад на каварняних столиках, на гостей ждучи. На вежі мурини вибивають сьому годину. Стою сам. Тут і там хтось швидко-швидко перейде майдан, із валізкою у руках, до пароплаву, спішиться на поїзд а я завидую йому: «Не штука тобі, як ти готель заплатив!»

— Гей! Русек! Як се маш! А ти цо стоїш тутай так рано і самотно?!

Мов грім із ясних небес прокидає мене дзвінкий голос Володка Кепури. Повертаюся до нього — він із валізкою йде від пароплавної зупинки «Сан Марко» до готелю. Його розсміяні очі, наставлена до мене правиця приводять мене до ясного настрою.

— Я... Я маю мою нову заковику. Але, стривай! Звідки ти тут узявся? — відповідаю й питаю.

— Заковика? Гм, не легка вона, ота заковика, як ти шукаєш сили й опертя в колюмні! Що сталося?

— Як ти думаєш і радиш мені: чи лицює воно утікати з готелю, не заплативши за шість ночей за кімнату?

На мить — Володко подумав, а врешті, заливається реготом, аж стадо голубів ізбилося понад дзвіницю св. Марка, і з розмахом падає Володко на каварняне крісло, що обіч стояло, та в радості тупає ногами. А я стою і блідим усміхом супроводжу його регіт.

— Ну, знаєш, на таке здатній лиш поет. На найкращім майдані світу — як сказав Наполеон: сальон Європи! — стоїш тут і журишся: як то заплатити готель? Ні! Це, мов у казці!

— Владек! я не є ні Ля Фонтен, ні Андерсон і з такої дійсности казки не втну, — відповідаю.

— Ну залиши ту справу, — каже приятель, втираючи від сміху очі. Добре сталося, що я тебе тут зустрів, бо хочу затриматися у Венеції, хочу з тобою дещо цікавішого тут оглянути, то й запрошую тебе побути тут зі мною яких два-три дні і разом вертаємося до Міляно.

Від такого запрошення я, очевидно, й не думав одмовлятися і ми — в трійку з Теом — повних три дні ще пробанячили в кольоритній, соняшній Венеції на... рахунок Володка.

Восени, 1928 року, в одному з чисел щоденника «Іль Коррієре делля Сера» була поміщена новеля Ади Негрі «Ля чікатріче». Перечитав я її уважно і — як завжди при творах цієї письменниці — знову відчув я, а радше очима душі побачив глибину щирого, невдаваного болю чи пак — терпіння. То я сів і переклав цю новелю на українське. Але й подумав: треба піти до Авторки та й попросити дозволу, аби цю новелю видрукувати в нашій пресі. Тоді Ада Негрі жила при Віяле делле Мілле, напроти вія Карльо Пома, перейти через Корсо Рісорджіменто. Не зволікаючи, таки найближчого дня, по перекладі цієї новелі, я, одягнувшись у темну одежу, коло години п'ятої пополудні

пішов у відвідини до письменниці. Жила вона — як нині не помиляюся — на найвищому на шостому поверсі. Сторож камяниці, спитавшись до кого іду, відчинив мені двигун. На вказаних дверях помешкання я побачив блискучу, металеву табличку й напис на ній: Ада Негрі. Я трохи зніяковів, ізбентежився: чи не влізливець я? — Останки мужика з Бучичи! — Рівночасно натиснув я на гузик. На мою думку — дзвінок засильно задзвонив. Чиясь хода, скрегіт замку. Передімною стояла молода дівчина, в чорній одежі, в білесенькому фартушку й у такому ж очіпку.

— Дезідера?

— Бажаю говорити з достойною панею Ада Негрі — і подав їй мою візитівку.

Служниця, взявши від мене візитівку, попросила увійти, отворила двері до гостинної і сказала почека-ти. Незабаром, тихо мов тінь, увійшла старша жінка, в темній сукні, середнього росту, худощаве, смагляве, дещо втомлене обличчя, гарно закреслені уста, гострий ніс і темні, якісь таємні, повні смутку й мовчанос-ти очі над ними шляхетне, отворене чоло, а над усім скромно зачесане, дещо бунтівниче чорно-сиваве во-лосся. На її появу я швидко піднісся з крісла. Ми на-близилися до себе. Вона подала мені свою худощаву руку, я щиро поцілував ту руку: відчув бо я потребу щиро поцілувати ту руку. Письменниця попросила ме-не сісти й сама сіла напроти мене.

— Що ж привело вас до мене?

Коротко сказав я їй — чого прийшов до неї, хто я, якого народу. Не сказав я їй, що вчуса співу; подумав я, що ця професія мені, письменникові, надто великої чести не прибавить. Урешті, я й сам уже почав відчувати в мені деяку нехоть до мого співу. Письмен-ниця стала випитувати мене про Україну, її історію, про теперішність України. На все відповідав я їй ко-

ротко, але — на мою думку — вичерпно.

— Наша визвольна боротьба не дала нам бажаних успіхів і ми її програли тільки тому, що за час нашої недержавности розпряглися наші сили, традиція нашої державности була задовго перервана, а в наших противників у цьому випадку було навпаки, — закінчив я мої вияснення, які тут подаю скорочено, не зваливши всієї вини нашої програної лиш на ворогів наших, бо це було б неправдиве і такі причини програної не переконують чужинців.

Ада Негрі перейшла до справи, в якій я до неї прийшов:

— думаю, що дозволу на переклад і друк моєї новелі треба б старатися у видавництві часопису, в якому була видрукувана ця новеля. Але, на цю одну новелю... Посилайте її до вашого часопису, а мені — як буде вона видрукувана — пришлете число того щоденника, що в ньому появиться цей ваш переклад. Добре?

Її якісь такі самітні глибиною очі блиснули тихим теплом і знову поринули у свій сміток. Я подякував письменниці за її прихильність, попрощався, вийшов од неї і поніс у моїй душі ті очі — вимову терпіння.

Якось при кінці 1928 року — чи не в листопаді — приніс Володко до Крона, на обід, квитки до опери Ля Скаля для усієї нашої — тієї тіснішої — кумпанії: на прем'єру опери «Преціозе рідіколе», лібретто за Молієром, композиція Ільдебрандія Піццетті.

— Головну роллю грає мій брат, Янек! — гордо повідомив нас Володко.

Всі ми щиро погратулювали Янкові через Володка.

Опера пройшла для Янка Кепури з великим і повним успіхом. Про її музичну вартість не можу тут — по роках усяких переживань — нічого докладного

сказати. Проте, хто цікавиться музикою, той знає, що І. Піщетті це музика великої сили кольориту і ясного вислову. По закінченні опери були ми всі в Янка в його кімнаті за лаштунками й склали йому грачуляції. А мені залишилася пам'ятка: вперше й у останнє сидів — не на другому балконі, а — в ложі театру Ля Скаля та ще й на партері.

Цієї ж уже пізньої осені 1928 одержав я з редакції «Діла» листа. Відчиняючи його, живіше заграло мое серце, я зрадів: нарешті, «Діло» платить мені за мої статті! А відчинивши листа — не мигнула й тінь якогось грошового «документу», якогось банкноту. Перобіг я отой лист очима: написали його до мене — начальний редактор «Діла» Федь Федорців і редактор Михайло Рудницький. На першій і другій сторінці листа, перший повідомляв мене, що у Львові починає виходити місячник, журнал «Нові Шляхи», що охоплюватиме літературу, мистецтво, музику і громадські справи; цей журнал призначений: підтримати з Заходу Миколу Хвильового у його ідеологічному напрямі — духово керуватися на Європу, Федь Федорців запрошував мене до співпраці у цім журналі. Усі мої статті будуть гоноровані. На четвертій же сторінці цього листа писав ред. Михайло Рудницький про що я повинен писати: літературні огляди і літературну хроніку тодішньої Італії; робити цікаві переклади, давати мистецькі репортажі.

Львова, нашого культурного осередку, і нашої духової верхівки, тоді я ще зовсім особисто не знав нікого. Особисто знав я тільки — ще з Усусусів — Романа Купчинського; читав я усі його твори, за них полюбив я його. Знав я ще Олеся Бабія з його твором «Гуцульський Курінь». Про духову, моральну вартість наших провідних у культурі одиниць не мав я ніякісного поняття. Як син села, — бо Зазамок це був при-

сілок при місті Бучач, — для мене всі люди, що на верхах нашого життя — є чесні. Далі, цей запросиновий до співпраці у «Нових Шляхах» лист пише не хто інший, а сам начальний редактор «Діла» з літературним критиком «Діла». Хіба це не вдарить до голови? А до того: по першій світовій війні, у якій ми, Українці, програли на всіх фронтах, усяка конспірація викликала в наших невдоволених політичних почуваннях мрії, надії, романтично-патріотичні міражі, без чого молода людина жити не може. А підтримувати, та ще й із Заходу, духово-культурно Миколу Хвильового, хіба ж це не конспірація? І то проти Москви! Мені ж, у цьому випадку, як це звичайно в мене й досі, не йшло про гонорарі: перед очима моїх мрій я їх і не мав. Перед очима моєї душі я бачив честь, славу бути учасником такої духової конспірації! — Заховав я цей лист як цінну пам'ятку між мої рідкісні пам'ятки: листи від моєї Матері, від Гісі Лагодинської. Зараз же заглянув я до моїх записок-шпаргалля і повибирав мої поезії на теми мистецьких творів: чистим серцем оспівував я Рафаелля, Боггоньоне, Мантенью, Івана Беллінія, Корреджіо, Б. Люїнія, — оспівував їх форму, тон, лінію, ритм її. І це були мої перші матеріяли, що я вислав їх до «Нових Шляхів».

Увесь мій час далі був заповнений музеями, бібліотекою, оперою, концертами. Мене захоплювала, душу проймала клясика: Монтеверді, Страделля, Й. С. Бах, Моцарт, Бетовен, Вінченцо Белліні, Дж. Россіні й ін. І до Дебюссі припадав, до Де Фалля, Равеля та інших імпресіоністів, як наш Василь Барвінський, якого з таким глибоким розумінням виконувала Галя Лагодинська. Приманювали мене й романтики — Г. Вольф, Ф. Шуберт, Шуман, Перголезі, Тості; або, кого не зворушить Петро Чайковський з його мотивом «Ой, підуд я лугом, лугом»; проникливі Бізе, Гріг. Модер-

ністи, бодай тоді в Італії, у концертних залах були пронози. Гіндеміт, Шенберг, а то й Стравінський — це були осміювані аrogанти. На одному концерті, у Венеції, чи не в 1928 році, у програмі концерту була одна праця й Гіндемита. По концерті, на якому був і Артуро Тосканіні, спитали його — що він думає про музику Гіндемита.

— Негайно зробити дезінфекцію цієї залі! — відповів цей великий маестро, незрівняний, і тоді єдиний, геніальний інтерпретатор Бетовена, Вагнера, Веллінія, Вердія, Пуччінія та інших великих музик.

Знову прийшла прикра, дощева, а ще дошкульніша мілянська мряка — така зима в Міляно. Висіли, окутані густою мрякою, довгі, часто холодні, нудні вечори. Тута насильно прогнозою влазила в серце й душу та нила як правдива, вірна, але докучлива приятелька: скавувіла, як загублений пес за своїм паном. І в такі хвилини — хоч я й находився серед людей, серед їх гамору, метушні, то я не чув їх, вони не перешкоджали мені, ні моїй тузі: ми обидвоє були самотні. Стояв я опертий до стовпа, при головному вході, від майдану Дуомо, до Галерії Вітторіо Емануеле. Мої очі бездушно сновигали по різнокольорових світлах оголошень, що яскраво кричали: «Ля воче дель падроне», то «Брілло», то «Аква ді сан Пеллегріно», то «Банка д'Італія». І цідив, до болю сумно цідив дощ. Недалеко, з темряви, сірою сагомою виринала катедраль і своїми гострими, готичними вежами й у безкраї мокрих просторів, наче розпливалася. Біля мене продавці газет безмилосердно горлали, один одного ритмічно перекликали: «Коррієре делля Сера», а другий і третій на переміну коротким тактом «Іль Секольо», «Ля Сера» і басом ревів «Іль Попольо д'Італія» та «Іль Реджіме фашіста». Купці, співаки, поети, мистці, актори, дами всіх кольорів і клас, ка-

варняні оркестри, — все те творило дивну симфонію безголовія, якому основним тлом був безперервний дощ. Я ж самотно стояв увесь огорнений світом моєї туги: мандрував я до моєї рідної хати, до хати моєї Галі; манджав я й за приятелями з 1914-1921 років — за Великим Шляхом тужив я.

Але моя дійсність опам'ятувала мене в моїй самотності: по чернечому сніданні ранком, по чашечці чорної кави в полудне, без вечері тепер — таки продрог на дощі, хоч і під величавою аркою славної Галлерії. І, знітившись, огорнений дощем і моєю самотністю, я подався на Монфорте, на тиху вулицю Карльо Пома; тихо увійшов до будинку, ще тихіше до моєї кімнати, холодної, неопаленої — як звичайно в зимі, тоді, в Італії — та й, помолившись Богові за пережитий день подякувавши, поклався на спочинок.

Розміялася усією блакиттю весна 1929 року. Ожили й мої доріжки в парку Замку Сфорців, якими я так часто в ті довгі, осінні вечорі проходжувався з «Квітами зла» Шарля Бодлера, то з мріями про мою Гісі. Там прокинулася у мені й моя постанова: з весною їхати до Львова й там дати мій концерт. У цій справі написав я до Гісі, щоб і вона висловила свою думку на цей мій задум. Вона негайно відписала, що «...очевидно, треба ж пробувати сил».

Найперше, пішов я до мого приятеля-маестра Вітторіна Мораттія і повідомив його про мій плян. Він на це коротко сказав:

— Італійський і німецький репертуар я тобі доберу, а за український ти сам подбай. До українського репертуару даш мені докладний переклад змісту на італійську мову.

Пригадую собі, що з італійської музики маестро вибрав мені арію Альмавіві з «Сивільського Цилюрика»,

«Сальве дімора» з «Фавства» Гуно, ще деякі арії — як «А, нон кредеві ту» з опери «Мінйон», — а далі, твори музик Палестріна, Перголезі, Масне, Масканьї, Шварц — його славне «Ібер нахт», — Шуберт, Шуман, Гріг; із українських: В. Барвінський, Д. Січинський, М. Лисенко, Степовий. Маестро, опрацьовуючи зі мною репертуар, увесь час поправляв, вигладжував, вирівнював і мій голос. Наука відбувалася щоденно два місяці, березень і квітень. Із мого боку корисне було в мене те, що з природи мав я — хвали мене мій ротонку! — непоганий голос, «ліріко леджеро». Проте, ще нині, порівнюю: що таке отой спів і його школа, то — нажаль! — і з моїм дорогим маестром був я зухвалий і безсоромний, а при тім і легкодух. Чому? Берімо дещо з історії співу. Коли Дж. Россіні появився на обрії музичного життя Італії, тоді композитори писали простенькі, нескладні мелодії, без ніяких прикрас. А ті прикраси — кожен співак, виконуючи твір, сам їх додавав як і де йому сподобалося. Россіні, почувши свою першу оперу «Авреліано» в театрі «Алля Скаля» як це співак Велльоті сам додавав у тій опері свої прикраси — фіорітуре — вийшов Россіні, як то кажуть, із себе. І в наступній своїй опері «Елізабетта» сам дає ті фіорітуре-прикраси, а співаки вже мусіли триматися написаного. Ті фіорітуре дали у своїх операх не тільки Россіні, а й В. Белліні, Г. Доницетті. Але, щоб ці прикраси були виконані докладно, легко, з високомистецькою біглистю, то голос співака мусів бути вишколений до повної досконалости; емісія мусіла бути — та й нині мусить бути — вершком мистецької лінії, віртуозна, певна, витривала. Щоб це досягнути, то — за часів Россіні, який і сам був співаком — треба було вчитися співу п'ять до сім років, — що й Надіна Гонтарук це говорила. І ось, тут скривається уся моя зухвалість. Якість мого голосу ліріко ледже-

ро, голос із своєї природи призначений виконувати музичні твори з прикрасами. А я, крім природної, вродженої легкості, свіжої лірики голосу нічого більше не мав: не сім, не п'ять років, а то й ні одного року не мав я школи. Але, по двох місяцях послідовної з моїм маестром праці, я сам відчував, що мій голос звучить де треба, металь ізбагатився, гора приступна і легка та невимушена, що є лінія-емісія, опанована звязкістю.

По опрацюванні, викінченні репертуару, попрощавшись з моєю кумпанією я, з піднесеним настроєм і «ін бокка аль люпо» від мого маестра, виїхав із Міляно до Львова.

НА УКРАЇНСЬКИМ «ОЛІМПІ» У ЛЬВОВІ

У Львові найперше зайшов я до «старої війни», Червона Калина, яка тоді містилася при вулиці Руській. Не встиг я з ними ще добре привітатися, як Юно Навроцький накинувся на мене мокрим рядом. Я спокійно слухав цей рвучкий потік слів від цього шляхетного воїна, що всюди обороняв честь і правду. А він до мене:

— А тобі що сталося? Та ж ти сором і честь затратив!..

Я стояв, ні слова, увесь ізбентежений, не знавши що сталося зі мною, що я учинив? Що я такого, не бувши в краю, накоїв? Защо мене лають? Мовчки дивлюся на нього, то на Пера, Постолюка, що риється у паперах, на мене ніякої уваги не звертає.

— То ти мусів опинитися серед отієї голоти Анто-на Крушельницького, у «Нових Шляхах»? — далі бештав мене Юно.

Почувши, нарешті, мою вину, почав я протинаступ.

— Так як мені відомо, то «Нові Шляхи» це, найпер-

ше, літературно-мистецький журнал. Правда, я ще не мав у моїх руках ні одного примірника цього журналу. Далі, не впхався я до нього, а мене запросили в співробітники до цього журналу...

— Хто тебе запросив туди? — перебив мою мову Юно.

На моє щастя мав я той славний лист із редакції «Діла» при мені. Понишпорив по кишенях і витягнув його та дав Юнові. Юно, читаючи цього листа, викрикував усілякі милі прикраси:

— А то бандити, а то шубравці!..

Скінчивши листа, Юно спокійно подивися мені в очі й сказав:

— Отож, я тобі виясню, що це таке ті «Нові Шляхи», хто і задля чого і кому працює. Редагують цей журнал явні советофіли, а скриті шубравці — перший Антін Крушельницький із сином Іваном, другий Федь Федорців і третій Михайло Рудницький. Видає журнал... дає гроші советський консуль у Львові Юрій Лапчинський. А духовна конспірація є така, що цей журнал читають в Україні лиш чекісти і втаємничені з чекістами, а український загал, хоча б і той вужчий, того журналу й на очі не бачить.

— Ну, то що і як мені тепер чинити? — спитав я.

Врадили: дати в «Ділі» оповістку, що, перебуваючи закордоном, не визнаюся у наших, тут, громадських і культурних справах, я випадково потрапив між співробітників «Нових Шляхів», але з цією хвилиною перестаю бути співробітником «Нових Шляхів». — Ця оповістка появилася у «Ділі» у тих днях.

Тут же, в Червоній Калині сказав я про мій задум дати у Львові концерт. Порадили мені порозумітися в цій справі з д-ром Грицем Ничкою, щоб він зайнявся улаштуванням цього концерту. Добрий і товариський Гриць Ничка забрався за цю справу, а я виїхав до Де-

лятина до панства Лагодинських, до моєї Гісі.

В цій підкарпатській місцині я відпочивав і... відживлявся. Ходив із Гісі, тобто, з Галею, та її сестрою Іриною на прогульки в гори, милувався природою Карпат, розкошувався прозорістю і запахом повітря та й оповідав їм мої переживання, богемствування в Міляно. А в хаті, обережно, старанно, тримаючись вказівок маестра Мораттія, управляв голос і переспівував увесь репертуар до мого концерту при акомпаньяменті Галі.

Д-р Гриць Ничка повідомив мене, що вже є назначений день мого концерту. Виїхав я до Львова разом із Галею. У Львові приятелі УСС сказали мені, що «Нові Шляхи» далі містять мої поезії. То я ще того ж дня, коли довідався про це, пішов до редакції цього журналу, запротестував проти їх неделікатности і попросив, щоб більше того не робили. З того часу я мав із ними спокій.

Прийшов день мого концерту у Львові — першого у мойому житті. Заля консерваторії Миколи Лисенка — нажаль, мов глухий мішок — була заповнена слухачами; наша достойна громада таки поцікавилася... новим співаком. Було багато молоді. Акомпаньовала — згодом прикрої слави — Дарія Герасимович, — тоді наречена такої ж слави Романа Барановського, з Темеревець, мого приятеля, ще з часів, коли він був іще чесним боеквиком УВО. Очевидно, з першою і другою точкою програми була в мене «трема», але мій маестро в Міляно вибрав для мене окремі пісні для «треми». Концерт пройшов... Рецензію написав — не пригадую собі хто саме Василь Барвінський чи Станислав Людкевич. Мій Моратті добре сказав мені ще в Міляно:

— Згадаєш мене: рецензії матимеш добрі.

Дав я ще один концерт у Станиславові в просторій

залі Народного Дому. Мого Добродія на концерті не було, але були: канонік о. Іван Лятишевський, о. Медвецький, о. ректор Авксентій Бойчук. Станиславів, де я працював як урядовець філії «Просвіти» повних три роки, привітав мене щиро: зала була заповнена по береги.

Та... в Станиславові вчинив я — в розсіянні забувши — прикрий нетакт: не дав я квиток на мій концерт мійому першому маестрові співу Іларіонові Козакові. Правда, в Міляно, пізнавши школи співу, був я дуже лютий на мого першого учителя співу, бо він, не розуміючися на співі, загнав мені мій голос у горло. На мій концерт старенький — сказали мені — був прийшов, але я з ним не зустрівся. Нині, по пів столітті, не можу «гніватися» на молодих, що вони — буває ж! — загонисті.

Третій мій концерт відбувся в Коломиї, у залі Народного Дому. Дописали й коломийці. Там я зустрівся з деякими друзями з УСС і з УГА. Зі мною їздила акомпаньторка Дарія Герасимович, а з нею був і її наречений Ромко Барановський із Теререць. Потерпав я, що польська поліція може мене «прискринити» за такого «співтовариша» в концертному турне. Та, поліція не зачіпала мене. Як, згодом, літом 1933 року, на процесі проти Романа Барановського у Самборі виявилось, він, Р. Барановський із Теререць тоді вже працював для Сухенка чи для якогось іншого польського посіпаки.

По цих концертах я вернувся, як до моєї рідної хати, до родини Лагодинських. І знову — прогульки в наші зелені Карпати, на верхи Говерлі, Шпиці, Синяк, Хомяк, Довбушанка, Кострича аж до Жаба верхами-грунями. Знову зелені, пахучі живицею простори з найкращими краєвидами у світі.

Поїхав я до моєї Мами до Бучача, на Зазамок. У

рідній хаті, як звичайно ,скромний, щирий, приголубний захист у ріднім гнізді. Більше вони, мої рідні, мені розказували, оповідали, ніж я їм; вони мали свої клопоти, мали і свої втіхи. Походив я — мов кіт — моїми слідами молодости моєї: церква Отців Василян, Глибока Долина, монастирок під Жизномиром, а й у Сновидові я опинився. Як же не відвідати таких милих, гостинних, щирих Отця Івана Шлемкевича і його їмосцуню?! Заспівав я у них ті наші, з недавно минулих років «Не забудь, не забудь юних днів, днів весни», та «Коли розлучаються двоє» — з панною Галею Шлемкевич при акомпаньяменті Миколи Шлемкевича. Пішли ми і в Михайлівку, де так любовно берізки шуміли.

Коли я вернувся до хати, Мама спитали:

— Михасю! Чи не пішов би ти зі мною до Зарваниці, до чудотворної ікони Божої Матері?..

— Навіщо питати! Ви ж знаєте, що туди найрадніше я піду.

Вийшли ми досвіта, на день почало свитати. Ті чотири наші милі степом, селами, декуди понад Стрипу, в теплих проміннях подільського сонця, у грі білих хмаринок, що неслися синявою, мов віддих просторів, не втомили нас.

Це востаннє був я тоді з моєю Мамою у нашої найкращої, найлюбішої Матінки, опіку якої до нині відчуваю наді мною.

Ще на кілька днів вернувся я до Делятина. Галя трохи дивувалася — чому це перед концертом я постійно вправляв мій голос, а по концерті раптово припинив цю звичку. Я відповів їй:

— Знаєш, кожен великий співак дає своєму голосові по трудах відпочинок! — і розсміявся.

— Щось той відпочинок задовгий!..

Я мовчав. Бо вже прокидалася у мені постанова:

закинути цю професію. Як узяти було мою вдачу, а в першу чергу — мій нахил до поважнішої ділянки духової праці, а важне й ті матеріяльні мої обставини, то співаком не міг я бути. І я відчував, що залишу це звання.

ЗНОВУ МІЛЯНО

У вересні того ж 1929 я знову виїхав до Міляно. Хотів я знову бути на помешкані у добрих Феррадіні при вія Карльо Пома 30. Нажаль:

— Сінйор Мікеле! За місяць ми переходимо на нове помешкання, уже наше, власне, при вія Жоре 20, тоді, як бажаєте, що з охотою хочемо вас мати в себе.

А тимчасом, із газетної оповістки, знайшов я кімнату при віяле Премуда в пані Серраті. Була це старша жінка, середнього росту, чорнява, дебела, з їдкочорними очима, між якими ніс ізраджував її семітське походження; була вона Арабка чи Жидівка, про це я їй не довідався. Правда, поки прийняла мене на помешкання, чомусь то випитувала мене докладнісенько — хто я, що я, що роблю, де працюю, а я докладнісенько не все їй сказав. Вечорами, вертався до хати, завсіди заставав я у неї дві-три особи, жінки, ровесниці її. Крім «буон джіорно» і «буона сира», в нас розмови не було. Та, якось, вечором, прийшов я до хати, вона була сама.

— Буона сира, Сінйора! — привітав я її й додав. Щось то ви самі цього вечора, «соля-солетта».

— Ну, що ж, доля удови. Самітненькій може й краще!

— Як можна знати — давно ви повдовіли?

— О, ні! В 1924 році. По хвилині, споглянувши мені в очі, додала: Мій чоловік, Серраті, і я жили у Швайцарії. Там пізнали ми Леніна-Ульянова... Мій чоловік

приятелював із ним. Там же пізнали ми й цього «маскальцоне» Мусолінія, що зі соціяліста фашистом став та ще й Дуче!

— Що ж, сіньйора, політика крута справа, рідко коли чесна. Врешті, думаю, нарід за ним. Він же неабиякий організатор, добрий адміністратор держави.

— Демагог! Горлатий! Безхарактерний! — загарячилася, перервавши мене.

— Сіньйора! Всі соціялісти, ті, що приходять до влади, є — на думку чесних людей — горлаті, безхарактерні, але й добрі диктатори. Далі, історія вчить, що коли нарід у розладді, тоді щастям його, як прийде до влади над ним диктатор: таке було і з Італією у роках 1919-1922. А врешті, чи в політиці завсіди характер є необхідний?..

Зміряла мене зпід лоба. Ще дещо говорили ми. Вона втихомирилася, очі пригасли й закінчила розмову так:

— В 1922 році мій чоловік був у Москві. Очевидно, приватно був і в Леніна. І, знаєте, в розмові зійшли на тему: політика Італії. Ленін одверто сказав: «Що ж, жаль, жаль, що ви, соціялісти Італії, утратили соціяліста Мусолінія».

— Сіньйора, це найкращий доказ, що Мусоліні великий муж, як про нього з таким докором до соціялістів Італії говорив сам Ленін!

Сказав я це досить шпилькувато. Вона засопіла, знову очі запалали. Зміряла мене. Змовкла. Я ж подумав: тікай, Михайле, зпід цієї кривлі!

Згодом, від одного з моїх приятелів, Джіно Долькі, довідався я, що Джячінто Менотті Серраті редагував у 1920-их роках, у Парижі, часопис «Ль'Аванті»; був соціяліст, переїхав у Москву й там став комуністом.

Одного вечора приходжу з бібліотеки до хати. Господиня повідомляє мене, що був до мене якийсь мо-

лодий пан, чужинець, італійської мови не знає. Коло 7-мої години, тобто, незабаром, прийде він іще раз до мене.

Вернувшись з краю, мене знову почала муляти думка: покинути спів зовсім, забути за нього, не обманювати себе, а ще важливіше — мого Добродія та й людей. Стипендія — на саме прохарчування й на кімнату, скупа. Вчитися співу в мого Мораттія, прислухуючися лекціям інших, хай і великих співаків, — це безнадійне. За ці малі гроші більше зисаю, як занурюся у бібліотеках Амбросіана і Брайдензе, а далі — концерти, музика, література, а в першу чергу мистецтво. Маючи такі музеї як Амбросіано, Брера, Польді Пеццолі, Кастелльо Сфорцеско, Галлерія д'Арте Модерна, всі старовинні церкви, в яких стільки мистецтва минулих століть, недалеко Павія, — то зможу я таки глибоко пізнати тайну, суть, красу, мову мистецтва. І так роздумавши та й порадившись... сам із собою, постановив я рішуче занехати спів. Рівночасно, рішив я повідомити про цю мою постанову мого Добродія. Ждучи на того молодого пана, що має до мене прийти, я взявся укладати листа до Кир Григорія Хомишина. В цьому листі я з'ясував мій погляд на спів, на співацьке майбуття моє, на безвиглядність на цю науку співу задля браку фондів у відповідній до потреб висоті; написав я і про мої задуми про науку мистецтва на що дотеперішня його поміч може бути вистачальна мені й корисна. Про все це я написав.

Прийшов до мене і «той молодий пан». Ростом низький, товстий, обличчя сите, округле, ясні інтелігентні очі, буйна русява чуприна ще й черевце наставилося.

— Доброго вечора! Маю честь представитися: Василь Тисяк-Юстіні.

Далі, представився, що він ліричний тенор, що, де

й коли співав.

— Хотів би я дістатися до доброго професора співу, а ви вже довше тут перебуваєте, то знаєте оточення і професорів. Хотів би я скріпити мій голос, збільшити його потугу.

— А... не погнівайтесь... матеріальне забезпечення на цю науку маєте? — напевно під впливом мого богомствування я, зовсім не в пору та й неделікатно, його поспитав.

— Та... знаєте... Воно так... і є, і нема, бо спостерігаю, що тут сам прожиток дорогий...

На це його міркування я подумав: іще один кандидат на богеміста!

Пан Тисяк іще дещо розказував про Відень, що й там пробував він щастя, але рішився на «бель канто». А я у той час його оповідання думав: до котрого маестра запровадити його?

— Для ліричного тенора, як ви, є тут знаменита учителька, наша волиняночка, Надіна Гонтарук — кажу.

— Гм... До жінки не хотів би я йти учитися.

— Є тут добрий професор, сам він тенор у кар'єрі, Сальвіаті... Але, — подумавши, кажу, — підемо до професора Гарбіна. Це людина чесна, на гріш не летить, учнів бере лиш стільки, щоб заробити на прожиток. Сам він уже по кар'єрі, драматичний тенор, колись по приятельськи змагався з Енріком Карузом, на сцені з ним ізмагався.

В Тисяка засвітилися очі:

О! до цього, то я хотів би дістатися! Але, посмів би я попросити вас, щоб ви особисто запровадили мене до нього, бо я й мови італійської ще не знаю.

Таки зараз задзвонив я до маестра Гарбіна й умовився з ним бути в нього завтра. Прийшли ми до маестра, він мав лекцію. Ми сиділи в ждальні. Тисяк ло-

вив кожен згук, кожен тон маестра й учня, а в першу чергу — маестра. До мене шепнув:

— Я б дуже хотів, щоб він прийняв мене на науку.

За короткий час лекція скінчилася, ми були в студії маестра Гарбіна. Я представив йому Тисяка і сказав про нього, що знав від нього. Гарбін на це:

— Сентіємо! — тобто, послухаймо.

І сів до фортепіану, вказавши Тисякові місце на пухкім килимі, де він мусів станути. Ставати на пухкім килимі це для співака не було додатне до попису своїм голосом: згук тратив на резонансі, співак ніяковів, але учитель, цією методою, пізнавав вартість голосу.

Маестро вдарив акорд — Тисяк потягнув голосом. Маестро з руками на клявіатурі звернув очі на Тисяка. А мене мило вразив чистий, рівний, лірично-прозорий, українського кольориту голос Тисяка.

— Нон ч'є мале! — хитро «Не є зле» сказав маестро. — Анці — «навпаки» — прегарний голос! Добре, — закриваючи фортепіан, говорив далі старий маестро, — приймаю вас на науку.

Тисяк почувши від мене, що сказав маестро, повен радости, подякував йому. Я ще спитався в маестра скільки коштуватиме лекція.

— А чи зможе він платити?

Переповів я це питання Тисякові. Пригадую собі, що вмовилися вони так: коли Тисяк зможе, тоді хай платить, а решта, що залишиться, на борг, заплатить коли вже буде в кар'єрі. Як там було далі і як Тисяк вив'язувався зо свого зобов'язання — я не знаю; але знаю, що Тисяк мав голос скріплений, потугу збільшену і — як усі собі пригадуємо — в роках 1939-1945 співав не тільки Альмавіву, Фавста, Родольфа, але й Радамеса.

Помешкання у пані Серраті я мусів покинути; зро-

зумів я, що це є гніздо бабищ, які гострять язики на антифашизмі, радше на антимусолінізмі. А чи їй мене треба було якоїсь біди? І я перейшов на помешкання до моїх Феррадіні, вже при вулиці Жоре 20. Незабаром перейшов туди на помешкання, до сусідньої кімнати біля моєї, та й за моїм вставленням, мій приятель баритон Юрек Чапліцкі, наречений Стасі.

Почалася мілянська осінь, зима. Мряки отулили місто пухкою, вологою і нудною тугою, у якій вовтузилося життя міста. Я увесь поринув у мистецтво, музику, літературу. Далі ходив я до Скалі на оту другу галерію, пильно вслхухувався у Р. Вагнера, — лиш на «Трістан та Ізольда» був я чотири рази! — у В. Белліні, К. М. Вебера, Бізе, Масне, Г. Доніцетті, Дж. Верді, Дж. Пуччіні, П. Масканья, Р. Штрауса й інших. Далі ходив я на малі і великі концерти, зокрема, в консерваторії Дж. Верді і робив нотатки для Ф. Аббятія. І був я повен щастя таким моїм життям. Усе частіше писав а для «Діла» й «Нового Часу» мої статті на мистецькі, музичні, літературні теми.

Тієї ж осені, 1929, одного вечора сталася в Скаля ось така подія. Який це був місяць, день, яка йшла опера — нині не пригадую собі, хоч на тій опері я був, записку — як звичайно в мене з кожної опери — я собі зробив, та всі ці записки з пришестьям москалів на наші Землі у 1939 році пропали в Бучачі. На цю оперу в Скалі прибув чи не сам король Емануїл IV. В такі «гальові» вечори в Ля Скалі, перед початком опери оркестра грала королівський гимн династії Савоїв, а після цього фашистівський гимн «Джіовінецца». Диригент Артуро Тосканіні, після королівського гимну, не почав грати фашистівський гимн. Не застрашив його крик і протидія залі — він почав оперу й довів її до кінця. Як він, закінчивши оперу, дістався цілий і живий до себе до хати, — при

вія Дураццо, — не знаю. Проте, знаю, бо й бачив я, як юрба фашистів демонструвала під кам'яницею Тосканінія, у якій він жив. Після цієї пригоди в Скалі, опера втратила цього справді геніяльного диригента, геніяльного інтерпретатора творів Й. С. Баха, Л. ван Бетовена, Понкієллія, В. Беллінія, Р. Вагнера та інших музик. Тосканіні виїхав у широкий світ, а на його місце прийшов також талановитий диригент Де Сабато.

В цьому ж театральному сезоні, 1929-1930, А. Тосканіні приготував — із нагоди століття народин Дж. Россінія оперу того ж Россінія «Вільгельм Тель». Але з приводу згаданої авантури він уже не диригував тією оперою, а диригував нею Джузеппе дель Кампо. Виконавці головних роль були співаки: «Вільгельм Тель» Бенвенуто Франчі, «Матільде» Роза Раїса, «Гвальтієро» Танкреді Пазеро. Ця опера йшла в лютні 1930 року. Тоді ж ця опера йшла й у інших театрах Європи. В Берліні йшла вона під керівництвом А. Тосканінія, а Вільгельма Теля співав Джякомо Ляврі Вольпі.

А в мене далі — до нудоти — матеріяльні обставини були кучі. Як і була деяка ліра, то я в першу чергу — вже по звичці — дбав за те, щоб точно щомісячно в пору заплатити комірне. Чи ж не є приємно мати кривлю над головою, бачити приємний погляд і усміх господині, яка напевно винаймає помешкання не з... достатків.

Бувало, вечором, приходив я до хати з бібліотеки, а Юрек Чапліцкі із своєї кімнати кликав:

— Міхал! Заходь сюди!

— Що це з тобою? Ти чому в ліжку? — питався я.

— Це, бач, економія! Зберігаю останні кальорії! — І рівночасно питався: Маєш трохи гроша, дрібного?

— Маю нецілу ліру...

Очевидно, хоч ми й приятелі, але правди я йому не казав: були ж у мене гроші, та вони були поза моїм бюджетом: на заплату кімнати.

— Знаменито! Бо я маю цілу ліру! Міхал, будь ласка, піди і купи хлібину, горгонцолі, цукру, а чай я маю й будемо мати вечерю. У єдності сила і добробут.

І я «скакав» до крамниці, — сумуючи за моєю лірою, — а подорозі думав: інколи Юрек хоче бути чесний і не йде до Стасі на харчунко! Ну-ну!..

Якось Юрек, — що вже був на четвертому році науки співу в Надіни Гонтарук, — по деякім часі митарствування, дістав запрошення до Парми, співати «Пінкертона» в опері «Мадам Баттерфляй». Його партнерка — Ізанг Тапалес, прегарний сопран, Філіппінка, співатиме «Мадам Баттерфляй». Прийшов день від'їзду Юрка. Прощаючись, наказує його:

— Щади гроші на дальший, достатніший прожиток. Мусиш собі справити новий, гідний плащ і більше не позичай його отому москалеві бас-баритонові Гадяєву. Далі, ти ж пам'ятаєш, два місяці минули, а ти за помешкання ані чентезіма не заплатив.

— О, так-так! Добре кажеш! За все я пам'ятаю! — оставайся здоров!

— Ін бокка аль люпо! — побажав я йому, тобто в пащу вовкові!

Одного пізнього вечора, після трьох тижнів, як Юрек вихав до Парми, — між іншим, для співаків важне місто, чи пак, театр пробний! — лежу в ліжку і читаю. Чую, до своєї кімнати увіходить Юрек. За декілька хвилин він стукає до мене й увіходить до кімнати. Вистачав один мій погляд на нього: очі в нього посоловіли, обличчя витягнене, якесь напружене: якась новина — подумав я. Юрек привітався зі мною, сів на край ліжка, схилив голову і мовчить. Я, знаючи

Юрка, бачучи його поведінку, вже мав певне передчуття його пригоди. Але, спокійно, вдаючи, що нічого не підозріваю, питаюся:

- Ну... Юрку! Як тобі пішло?
- Висьменіце! Критика вспаняла!,
- А як із кабзою?
- Ані чентезіма немам...

Мовчу я, мовчить і він. По хвилині, мов радісний стогін, скаржа:

- До шаленьства кохам Тапалес!..

Довга мовчанка. Юрек далі тримає низько похилену голову, неначе те «шальоне» кохання привалює його до самої землі.

- А що ж на це Тапалес?
- То само... кохами сен...

Тиша така, що чую тікання годинника біля мене на столику. Перериваю тишу, бо пригноблює мене:

- А Стася?..
- Зостаф! Саме це мене вбиває.

По довшій мовчанці я знову почав:

— Юрек! Ти поступи шляхетно з тією людиною, що була для тебе не тільки нареченою, а й помічницею тобі. Коротко — все скажи їй. Ясно? — А по хвилині, на його мовчанку, додаю: як хочеш, то ту немилу для неї вістку я їй скажу...

— Ні! ні — майже перервав мою мову, — я сам їй це скажу! — вистогнав він.

Та був у Юрка такий характер, що він довго вагався, щоб Стасі цю... новину сказати. Інколи ми всі сходилися в тихій каварні Таведжя, — при Корсо Буенос Айрес, біля Порта Венеція, — бо була там панна, що подавала каву і тістка, вельми мила, з чорними лагідного виразу очима, обличчя мов чисте серед поля джерело, звалася Беатріче. Споглядаючи на неї, я думав про Данте і вірив у його таку глибоку на

все його життя любов до Беатріче! — Якось ми знову зійшлися в тій каварні: Стася, Марися Нассав, Юрки Чапліцкі і Гарда, Володко Кепура, — цей мусів бути, бо тільки він міг «фундувати» каву і тістка. Ну і кричав він, Володко:

— Не халасуй тих тісток! Та це ж не мамалига!..

Був там і Василь Тисяк, ну і я. Поглянув я на Стасю, що сиділа поруч мене, і на Юрка Чапліцкого. Стася гірко, з якимсь милосердям усміхнулася і повернула голову в пустий кут кімнати. Серед гамору, сміху я підсміхаючись, сказав:

— Юрек! Здається мені, що ти втратив відвагу!

На це Стася рвучко:

— Михасю! Михасю! Ти непоправний мрійнику, ідеалісте! А навіщо здалася Юрекові відвага? Та ж не була б я жінкою, щоб і без його відваги все знати. Зараз по його повороті з Парми, побачивши його, усе було мені ясне! — Усі, чуючи цю розмову, мовчали. А Стася по хвилині додала: Воно може й краще, що так сталося...

Подихом зніжковіння війнуло на всіх. Усі ми знали до подробиць, а Юрек із тим не скривався: скільки жертви і посвяти виявила Стася Юркові. Всі, мимохіть, кинули поглядом на зніжковілого Юрка. Очі Володка шельмовськи блиснули, хотів щось сказати, але змовк і похилив голову. Сумовито ми розійшлися кожен до своєї праці.

За деякий, короткий час — чи не за місяць після тієї сумної розмови в каварні — Чапліцкі попросив мене, щоб я був йому за свідка у його шлюбі з Ізанг Тапалес. На це я щиро йому сказав:

— Ти ж знаєш, що Стася і я приятелі, то таки мушу повідомити її про це.

Стася на моє запитання коротко сказала:

— Очевидно, Михайле, будь йому за свідка. Та ж

усі ми є приятелі, а приятеліві в біді треба допомогти! — з глумом підкреслила.

Коротко — по всіх передшлюбних формальностях, шлюб відбувся в церкві Сан Бабіля, — ріг Монфорте й Корсо Вітторіо. Шлюб був скромний, затишний — правдиво закоханих. На шлюбі була вся наша кумпанія, крім Стасі і хтось із родини молодої. Хто був на весільнім бенкеті — не пригадую собі, але я не був. Молоді поїхали в пошлюбну мандрівку. А незабаром, вернувшись, Ізанг Тапалес задзвонила до мене й просила, щоб я заглянув до них. Крім цього разу був я у них іще двічі. Ізанг просила приходити до них частіше. А якось звірилася мені, що поляків не запрошує, бо потерпає, що вони в неї Юрека відіб'ють — вона правдиво і щиро полюбила його. Заявила мені:

— Ви приятель Юрека, а я до вас маю довіря, бо ви не є Поляк...

Була вона вельми гостинна. Все в її помешканні промовляло, що це жінка високої культури. Познайомився я в неї з її земляками — Японцями. Щиро сказати і признатися, що я того світу не міг добре зрозуміти. Вони психологічно були чужі для мене, хоч були вони незвичайно увічливі, можна сказати — прихильні, зокрема, щебетливі жінки.

А добра Стася збайдужіла до приятелів. Ні жалю, ні туги по втраті Юрека — не показувала. Інколи задзвонила до мене, щоб я, після праці в бібліотеці, прийшов на «нашу» лавку, в Джардіні Пубблічі, де ми сходилися усі на «погаданкі». І я кожен раз, коли вона просила, приходив. Розмовляли ми про події дня: ля Скаля, нові опери, про співаків, про концерт якоїсь слави, — як скрипаль Губер, чи виступ Т. Шальяпіна — справді неповторний його «Борис Годунов». Проте, Стася сама не спостерегалася, що — з запахом весняного неба, з подихами квітів, із шумами берестів і то-

поль — вона тужила: сходила на розмову зі мною про часи своєї юности, про Одесу, про гімназійні часи, про революцію, про наш Гетьманат. Чомусь вона воліла зустрічатися зі мною, ніж із іншими. Наблизилися ми до себе від часів моєї недуги. Часто ми зустрічалися ще за її нареченства з Юреком, як добрі приятелі. А якось був приїхав до неї її батько з Варшави. Одного дня усі ми зібралися з ним у нашій каварні Таведжя. Розмовляли ми, жартували, дотепи гнули, то один із одного дер лаха. Батько Стасі приглядався нам, сам жартував. По його від'їзді Стася таке сказала мені:

— Знаєш, мій тато при від'їзді, на двірці, прощаючись, таке мені сказав: «Миле твоє товариство. Мають добрий гумор, — що ж молоді! Але, бачу, що є й поважні між ними. Проте, як маєш із кимсь приставати задля самої приязни, інколи про дещо й порадитися, то приставай із тим Українцем, Михайлом».

Почувши це, я таки добре знімаю. Ні слова не сказав я. Інша справа, що задля її такту, культури, краси і щирости до мене, — було мені мило це почути. По короткій мовчанці я таки сказав:

— Стасю! Твій тато і ти перецінили мене. Замало мене знаєш, щоб таке твердити.

— Хай що ти маєш слухність, але мій тато не помиляється, він уміє пізнавати людей, — відповіла й додала, сміючись: Врешті, така приязнь як наша... тобі не сподобалася?..

І щиро розсміялася.

Інколи, як я дістав якийсь «злотий» із краю, а він у мене був «люзний» то я заходив до ресторану Крона на обід. Бувало, що й Володко Кепура запрошував мене туди на обід; від нього єдиного я приймав ці обіди без ніяких ніяковинь, бо він був добрий і щи-

рий. Наші, — нашої кумпанії, — обіди були тут гамірні, веселі, хоч і без вина, якого ми не мали звички пити; треба тут зазначити, що ціла наша кумпанія не мала ні звички, ні нахилу вживати алькоголевих напитків, хіба при рідких okazях, та й то... Згодом, я й без запросин Володка приходив сюди на «мій» обід раз на тиждень, у неділі, бо — як я вже згадав — найважчі, найнудніші, найдовші були неділі, коли шлунок був безличний і пригадував, що існують земські забаганки — обіди, чого у бібліотеці за книжкою я не відчував, бо не думав про такі витребеньки.

Якось, у неділю, я прийшов швидше перед товариством на обід. Крон привітався зі мною і тут же запитав мене:

— Чому ви приходите до мене на обід раз на тиждень, та й то не завжди?

— Бо в будень я у котрійсь бібліотеці, то мені шкода часу, — відповів я без надуми.

На це Крон підсміхнувся й притишено сказав:

— Слухайте, були часи, що і я жив богемою, я ж, як знаєте, сам мистець, знаю ті мистецькі статки й достатки ще з Парижа, а тому ви мене не заговорите. Я вам щось пораджу, а ви нічого і нікому не говоріть: приходіть сюди щоденно на обід, за заплату не журіться — за ті обіди я не збіднію.

І знову прийшло до мене моє прикре зниковіння та й соромно стало. Я сказав:

— Найперше, за ваше добре серце я від мого серця щиро дякую Вам. Але, добре подумати, то з якої речі я буду харчуватися у вас задармо?

— З такої простої речі, що — як я вже сказав вам — я ж сам артист, сам зазнавав богемські розкоші, розумію їх, тому й раджу вам послухати мене. Ручу вам — ніхто про це не буде знати. Признаюсь вам до одного: я говорив лиш зо Стасею, питався про вас —

хто ви, що ви, а вона на це висловилася про вас як про рідного брата.

Він говорив, а я думав: як вийти з цієї приманливої лапки?

— Добре, пане Крон, я дякую вам! На обіди — очевидно, не щоденно — я буду приходити. Проте, під умовою, що я буду записувати ці обіди й — коли зможу — сплячуватиму їх.

— Ну, це вже справа ваша. Але бачу, що ви, як сказала Стася, буваєте вперті! — сказав Крон на закінчення нашої розмови.

Не зловживав я доброго Крона, лиш час до часу приходив я до його ресторану на обід. Коли я приходив, а ще нікого не було з нашого товариства, тоді я сідав собі в бічній кімнаті, при малім столику, швидко споживав обід, записував до записника цей обід та й одходив. Бувало, в тій же кімнаті, якщо столики були зайняті, то я сідав при столику, біля якого сиділа незнайома молода жінка, русява, синьоока, дещо дебелинька, скромно, але чепурно одягнена. Сідав я при тім столику з деякою стриманістю, непевністю, але мусів тут сідати, бо при інших столиках не було місця. Одного дня приходжу, знову всі столики зайняті, то я знову сідаю коло незнайомої русявки, біля якої ніхто ніколи не сідає.

— Буон джіорно! Буон апетіто! — привітав я її італійським звичаєм.

І стали ми перекидатися незначними реченнями. Я, як звичайно, з'їв обід, витягнув записник, зробив у нім риску — обід зазначив — та й наставився відходити. А русявка:

— Куди ви так спішно кожен раз відходите?

— Щоб на старість щось мати, то треба ззамолоду попрацювати! — жартівливо відповів я їй.

Вона ще дещо говорила, а я їй увічливо відповідав

— А що це ви після кожного обіду так точно записуєте до вашого записника?

— Ге-ге! пані, ви є вельми цікавські! — по хвилині, подумавши: «Не будь шорсткий!», додав: мушу записувати, щоби при заплаті мої рахунки годилися з рахунками пана Крона.

— Ум-гу!.. І далі повела розмову: Ви думаєте, що я така наївна й у житті непрактична, щоб не знала життя і не здогадувалася, чому ви так пильно кожен обід записуєте?

— Пані! та ж кажу вам — для порядку! — гостро відповів я їй.

— А чи не могла б я причинитися до того порядку?

— А то як? — спитав я і розсміявся.

— Дуже простим способом — дам вам дещо гроша.

На ці спокійно сказані її слова «дам вам дещо гроша» я — ще нині признатися — сильно зніяковів, стало мені і смішно, і неприємно, не привикши до таких порухів жіночої душі. Мовчу. Мовчить і вона. Її погляд твердне. Опановуюся і делікатно кажу:

— Сіньйора! З якої речі ви висунули таку дивну і неприємну справу? Та ж ми випадково, «столово» знайомі! Що це... може ви мільйонерка? І хочете богемістові кинути охляп?

— О, но, сіньйоре! На мої гроші я працюю. А думаю, що й ви знаєте, що мільйонери скнари, а не люди. За той час, коли я вас бачу тут на обідах, і коли, як нема місця, ви сидите при столику, при якому я сама сиджу, від тоді я набрала до вас довіря як до людини: біля вас я відпочиваю душею, а такого спочинку я потребую...

Говорила вона запалюючися, а рівночасно, неначе з якимсь докором до когось виливала ці слова. Врешті, дійшла до ясного, несподіваного для мене закінчення

цієї мови:

Сюди приходять, тут вони і є, онті шляхетні, чесні чепурини, прикладні панове, мужі і батьки, які мене — і тільки мене! — відвідують у «пострібольо»: там для них я є «кара Роза»! Але тут, при людях, вони мене й не бачать; біля столика, біля якого я сиджу, ніхто з них і не сяде, «буон джіорно» не скаже... Якби ви знали як мені туžno за добрими, гарними людьми!..

Я сидів, не ворохнувшись, як скаменілий: і жаль мені цієї людини, і розтерання у моїй душі. Рівночасно, та її мова нагадувала мені типи з романів Е. Золі. Хотів я утікати від неї, але й не смів її вражати після такої лаявни її гірких слів. Вона ж опустила очі на стіл, крутила пальцями окрушини хліба на скатерті і мовчала — твердо, не плакала, як це звичайно в жінок буває у таких хвиликах. По довшій мовчанці, коли вона вже дещо втихомирилася, а почав:

— Сінйора Роза! Щиро кажучи вам — я розумію вас, розумію вашу тугу за людиною, але...

Я зупинився. Хотів я порадити їй — чи не краще було б, якби вона покинула той стиль свого життя. Та щось у моїм сумлінні не дозволяло мені таку раду їй давати. Я для неї, вона для мене — чужі. Вона ж на мою мовчанку:

— Ну, то як буде?

— Так як є! — відповів я, усміхнувшись.

— Ви є «ун уомо страно»! — сказала.

— Краще бути диваком, як котитися у долину! — сказав я рішуче.

— ???

По довшій мовчанці ми зійшли на якусь дрібничкову розмову. Врешті, перепросивши її, поглянув я — непотрібно на годинник, піднявся з крісла, вперше подав їй руку, — вийшов. І довгий час не приходив я

туди на обід, хоч Володко запрошував. І згубив я Розу з очей.

Одного дня, — про Розу я вже забув! — приходжу до Крона й іду просто до великої кімнати. При нашому кумпанійському столику ще нікого з наших нема, а сидить якийсь молодий чоловік, з вигляду — Жид. Я сів на моє місце, а цей незнайомий простягнув до мене руку, сказав якесь там своє прізвище, спитався:

— Тутай седзон Поляци?..

— Так! — відповів я.

Незнайомий став оповідати, що він у Міляно — вперше, що він вельми радий, що натрапив на «з'омкуф», що він приїхав сюди в якихсь там купецьких справах. Він говорив, а я напружено ждав на прихід приятелів, бо вся ця розмова незнайомого була мені чомусь зовсім нецікава. Нарешті, перший увійшов Володко Кекура. Зупинився при вході на залю ресторану. Визивним і різким зором зміряв невідомого «гешефтсмана», відкашельнувся і, наближаючись до столика, просто з моста вивалив:

— Що пан тутай робі? Чи то ест панське мейсце?

— Я... власціве... поведзець.., — промимрив незнайомий.

— Нема цо повядаць, ані оповядаць, а юж пана пши тим столе нема!

Незнайомий ще далеко не відійшов, а Володко до мене:

— Що то зо шпіцлями заходиш у розмову? Та ж знаєш, що Пілсудскі їде на Мадейру, то по всій його «трасі» Варшава випустила своїх агентів. Я маю тебе за притемного.

— Володку! Та ти вже аж так не нівеч його! — кажу це півголосом.

— Ще й зо шпіцлями буду панькатися! Та ж він псуватиме мені настрій. А до того, я не люблю лічи-

ти в товаристві слів...

От, такий той мій приятель Володко Кепура був!..

А моє життя у Міляно йшло своїм руслом. Постійно ходив я по старовинних церквах, подивляв їх архітектуру, а ще уважніше звертав увагу на різьбу і малярство. У музеях жив я старовинними мистцями, мене цікавили такі оригінали як Козма Туре, Франческо Косса, Дзевіо, Бутіноне й інші вчасного ренесансу, яким жили модерні експресіоністи. Інколи заходив я й до поетеси Євдженії Мартінет-Долькі — любив я цю спокійну родину з їх одним синком, Дудо звався. Зустрічався з молодим письменником — Лянца, якого одна новеля, мого перекладу, була поміщена в «Ділі». До Блянди Джякетті я зовсім перестав учаштати; і досі не вмію собі пояснити — чому цей «ченакольо» не підходив під мій «смак». Інколи зустрічав я Блянду в Галлерії Вітторіо Емануеле. Вона запрошувала мене до себе, а я виправдувався, що багато праці у мене й тому не можу приходити до неї. А властиво, для розваги, мені вистачало наше товариство.

Одного вечора прийшов до мене якийсь пан, невисокого росту, обличчя продовгасте, русавий, очі сиві. А на прізвище — представився — Екерт. Чув я про це прізвище від Стасі, і що цей Екерт є інженер-архітект з Варшави, і щось йому стрілило до голови, що він співак; ходить із іншими учнями співу від професора до професора, кожен професор каже йому, що при добрій науці він зробить співацьку кар'єру; він же цим водіям, — як людина шляхетна, — «фундує» обіди, вечері, а вони того і ждуть від нього. Отож, цей пан інженер Екерт і почав:

— Ваше прізвище й адресу маю від панни Стасі. Я вже знаю, що ви Українець, тому й прийшов до вас,

бо мої земляки одурюють мене. Я б хотів піти до доброго, правдивого професора, щоб нарешті сказав мені ясно — буде з мене співак чи ні?..

На думку прийшов мені мій знайомий правдомовець професор Гарбін. Екерт далі говорив:

— Моя професія інженер-архітект, але вельми люблю музику, спів, і моя мрія — якби це вдалося — стати добрим співаком. А як у мене до цього нема підстави, тобто, голосу, то шкода тратити час і гроші.

— А ваші земляки, що вас водять по професорах, були з вами в професора Гарбіна?

— Ні, в такого ми не були й про такого професора вони мені не згадували.

Наступного дня пішов я з цим паном Екертом до Гарбіна. Той самий підхід мого Гарбіна до невідомого кандидата на співака, що до всіх: спершу Гарбін пильно поглянув на нього, казав йому стати на той сакраментальний пухкий килим біля фортепіану, вдарив акорд, Екерт потягнув голосом...

Мої здивовані очі побігли від Екерта до очей маестра, що вже закривав фортепіан. Маестро підніс очі на Екерта:

— Ваш голос це не є матеріял на співака. Шукайте іншої професії!

Переповів я ці слова маестра Екертові, а рівночасно, щоб Екерта поставити в кращому світлі, додав:

— Пан Екерт, це інженер-архітект, уже в професії.

— Мі рінкреше! — сказав маестро, — мені прикро! Ну, то навіщо він шукає собі нового гудза? Він зо співом має стільки що ти з грошима.

Насилу втримався я, щоб не вибухнути сміхом, а Екертові я переповів слова маестра, — очевидно, крім того порівняння його голосу з моїм безгрішшям. Сказав я йому, що, — на думку маестра, — в нього нема

ніяких даних бути співаком.

— Но, та я це вже зрозумів по обличчі професора. І прошу подякувати йому за його щирість. Тепер, нарешті, знаю на чім стою.

Переповів я слова Екерта маестрові. Хитрий маестро, щоб ізлагіднити свій осуд, поцікавився ще інженерськими працями Екерта у Варшаві. Ми попрощалися з маестром. Вийшовши на вулицю, Екерт запросив мене на обід. Але я, нагадавши собі його слова як то його краянн натягали його тими обідами-вечерями, відмовився. Прощаючися зі мною, Екерт не мав слів подяки для мене, що я пішов із ним до Гарбіна. За декілька днів Екерт вернувся до Варшави. А Юрки Гарда і Чапліцкі, зустрівши мене, коротко мені сказали:

— Мали ми тебе за такого, що не робиш дурниць! А ти... Пропали наші обіди, вечері! Ми ж могли так тягнути бодай іще один місяць! От, і приятель ти!..

А Юрек Чапліцкі був майстер: знайти фундатора дурнички, або, по львівськи сказавши, знайти фраера. Один із таких фраерів прибів із Варшави. З вигляду був це суцїй фірчик. Але й він хотів співати. Одного дня скортіло його запитати Юрека:

— Чи нема тут таких гарних жінок, щоби з ними погуляти?

Юрек, моргнувши до мене, відповів:

— О-о! Є! Та ще і які гарні!

— А можна б із ними зустрічатися?

— Очевидно! Без ніякісенької перешкоди.

Дивлюся на Юрека та й дивуюся його певності.

— Ну, то коли можна піти до них?

— Хоча б і завтра, — відповів Юрек. — Але це є дві сестри, красуні. чесні дівчата, на ім'я Гізелі.

Знову дивлюся на Юрека й трохи не вибухаю сміхом. Юрек це зауважив у мене й каже мені:

— Що? Ти вже їх забув чи вдаєш невинного? — І далі говорить до фірчика: Отож, завтра, так коло полудня, зустрічаємося тут, де ми тепер стоїмо, й ідемо до тих сестер. Але тому, що ці дві красуні гарної поведінки і культурної оглади, то до них не можна йти в голірuch.

— Ну, — питається фірчик, — то що їм купити?

— О! щось практичного. От, добрий фунт шинки, трохи саямі і фіяско доброго вина! Вистачає!

Ще раз упевнилися про зустріч наступного дня і розійшлися.

Фірчик відійшов, а я до Юрека:

— Ти є безличний! Хіба можна так одурювати?

— Е! Дурниця! Приходи й ти.

Хотів я знати як то Юрек вийде на тім хитрунстві, то постановив, що і я прийду на ту зустріч із красунями. І всі три зійшлися в означеній годині, на означеному місці.

— Ну, то йдемо! — веде Юрек.

Йдемо в напрямі замку Сфорців. Переходимо краєм парку, доходимо до містка над річкою — затишне, романтичне місце. Юрек зупиняється на причілку містка біля двох погрудь — чудово виконані ці погруддя двох жінок, різьба в романтичному стилі — і каже:

— Ну, ми вже є у сестер Гізелі!

Фірчик дивиться на Юрека, на мене. Кидає розгубленим поглядом на два погруддя. По короткій хвилині мовчанки, він вибухає сміхом:

— Алем се дал набраць!

— Чому? Я пана не одурив! Ми є у сестер Гізелі! — спокійно сказав Юрек.

— В таких випадку, сідаймо таки тут, під оцим берестом, та й бенкетуймо! — рішив фірчик.

— То на здоров'я красунь Гізелі! — пригубившись до фляхи вина, почав Юрек наш бенкет.

Наближалось молоде літо — 1930 року. Знову туга гнала мене на рідні обніжки мого Поділля — до рідної хати; на ґруні гір і над їх звори, в буйні та онеснені Карпати — до Галі Лагодинської. Сита й ваговита зелень Льомбардії не втихомирювала моєї туги за Глибокою Долиною на полях до гаїв Церенька, за водичкою з криниці польового Дурди; за пахучою Арджелюзою між Татаровом і Ворохтою, за Малявою у Делятині та й за Козаковою Криницею недалеко. І при кінці червня, розпрощався з приятелями в ресторані Крона і з Кроном, я покинув Міляно.

ПОВОРОТ ДО ГАЛИЧИНИ

Та не просто до хати моєї подався я: я вже був такий правдивий «райзефогель»! Виїхав я до Ріміні, над море, куди запросило мене миле подружжя Баріні, з якими заприятелював я на тих мілянських концертах, на які й вони вчашали; запросили вони мене на цілі вакації. У Ріміні примістився я з ними в гідному пансіоні «Стелля поляре», ген за містом, над морем. Уперше побачив я прегарну надбережну, з чистим, жовтим пісочком, із широким та простірним берегом — пляжею — що поволі та й далеко, неглибоко поринає у воду. Це — для мене — була суцця казка ті чотири дива: густа блакить неба, ізмарагд моря, простори, сонце.

Одного дня вибрався я до міста Ріміні. З історії я вже знав про монументи старовини в цьому місті: міст Вітрувія на Рубіконі, де перейшов Цезар Август; святиня Малятестів, що її у половині 1400-их років збудував Леоне Баттіста Альберті; невеликий, але прецінний пам'ятник музей, — усе це я докладно оглянув із правдими душевним задоволенням.

Запросили мене ці мої приятелі до Ріміні на цілий

місяць, я ж не думав зловживати їх добрим серцем і по одному тижні побуту там, над цим пишним морем, я постановив вертатися на рідні суголовки. Не допомогли їх наполягання аби я ще залишався з ними — я розпрощався й виїхав.

Ба! Але в кого є така сила волі, щоби, переїжджаючи через Венецію, не вступити до цього чарівного міста? То й зупинився я! І де? Та в «моїм» готелі отой «Стелля д'Оро», тут же при майдані св. Марка! З ранку до полудня оглянув я найважливіші з творами мистецтва церкви, Школу св. Рокка, Палац Дожів, монумент Коллеонія, що його виконав Андреа Верроккіо; пішов я і на Бієннале — вистава сучасного мистецтва світу. По полудні поїхав я на Лідо, над море.

Вигідненько розкинувся на пісочку, зажмурих очі й, мріючи, розкошуюся теплом сонця, теплим піском та шумом і подихами моря...

— О-о! І ти тут? — Гострий тон голосу вириває мене з моїх... розміряних полетів. Отвираю очі. Переді мною, чи пак майже наді мною, стоїть швидконогий Василь Тисяк. Із несподіванки мовчу хвилину і вдивляюся у його невисоку, більше широкую постать із видатними грудьми, над якими червоніє сонцем опалене обличчя з двома дитячими синіми очима.

— Василю! А тебе яке лихо сюди принесло? Швидко сідай! Не стій, бо сусіди подумають щось негарного про нас, зауваживши твої груди...

— Михайле! Коли ти позбудешся твоєї прикрої звички насміхатися з ближнього?— докірливим тоном боронився Василь, сідаючи на пісок.

— Ну, вибачай Василуню, за немудрий дотеп і починай щось про себе говорити, бо я вже давненько бачив тебе. Як тобі йде спів?

Василь Тисяк поклався на пісок, заклав руки за го-

лову і став говорити про маестра Гарбіна, яким щиро захоплювався; говорив про свої пляни, якими зовсім не захоплювався, бо знав, що в польських умовах виплисти Українцеві на ширші води співацької кар'єри — не є легко.

По трьох днях мого побуту у Венеції покинув я її — як завжди — з жалем, і подався на Відень. Тут зупинився, як звичайно, в приятелів д-ра Теофіля Кучковського — Славці Лагодинської, — яку в хаті звали Сіві. Жили вони, побравшись, вже в новім, простірнім помешканні, у міськім будинку, вікна їх помешкання виходили на Дунай і його простори. Цей краєвид іще більше додатньо впливав на Сіві й вона ширяла в цих просторах музою та й писала свої новелі, оповідання. Хата, хатне господарство менше її цікавило. Проте, Тео щиро любив її й на цю її... хибу не звертав надто великої уваги.

Прибувши до краю, я, найперше, зупинився у Льові. Пішов по редакціях — «Діла», «Нового Часу» — привітався з приятелями, вижебрав трохи «злотих» за мої статті й репортажі та й виїхав до Делятина, до моєї Гісі. Того ж літа приїхав до них їх свояк, а мій приятель УСС, Івась Озаркевич. Усі троє — з Галею — ходили ми на Хомяка і Синяка, на Довбуша раділи ми, мов закохані в гори діти: в безконечність подивлялися красу, простори наших гір.

Надихавшись, порадувавшись горами і товариством, поїхав я на моє Поділля, до Мами, до рідної хати, на рідні пороги. Тут, наговорившись з Мамою, я доторкався інших струн моїх переживань: у мої дитячі та юні літа поринав я. І знову сідав я під ту черемху, що на неї хлопцям лазив я, бо з її верха світ був безмежно широкий. Пішов я і на гору Федір, там бо сміялися сині очі Олі Козак із Цвітови; там стелився щирий сміх Анди Рогозинської; там Михайло Гузар — званий

Мундзьо! — сумно піспівував: «Гей, у лузі/ та й калина я була,/ гей, у лузі та й червона я була;/ взяли мене порубали/ та й в пучечки пов'язали,/ гірка доля моя, така доля моя». Пішов я і до Монастирка, бо там ми, з моїм єдиним на все життя другом, Юліаном Міськевичем розкладали ватру, смажили якесь там м'ясо, їли, попиваючи, та й милувалися поезією наших поетів і чужих — Шарля Бодлера любив він. Пішов я й у Глибоку Долину, бо там малий шматок нашого поля, де Тато і Мама працювали, а я, малий, по свіжій воді до криниці Дурди ходив; або йшов я на суголовки в ліс і за пташками снувався, як сновиди, аж наклик Мами опам'ятував мене і я на го-мін її голосу потрапляв вийти з лісу. Манила мене ще ота від нашого поля недалеко-далека балка, бо там старий Церенько мав свій хутір, а в нас казали гай, та Мама не пускали мене туди, а на моє наполягання «Я йду!» виломлювали з кущів на межі гідну прутягу і той мене втихомирював, а я тільки з тугою споглядав на гай Церенька, де були такі добрі черешні. Побував я і в мого приятеля Юліана Міськевича; ми раділи собою, але його настрій був тоді сірий, чомусь духово він підупадав: немов передбачував свій недалекий кінець. Вибрався я й до незабутніх, щирих і великих добродіїв — родини о. Івана Шлемкевича, в Сновидові, над Дністром. Був дома й син його, Микола. В них, минав час на дозвіллі; мої очі щоденно купалися в прудких, але достойних струмах Дністра, то ширяли в просторах ген аж до сіл Петрова, Ісакова; мої мрії розясняв я у Михайлівці серед ясних берізок. А вечорами знову, як колись, співали пісень із донеку Отця Івана, Галею. Ніч, наче мигунець на небі пробігала в стебнику, де з Миколою ми спали.

А в повітрі — відчувалось нове лихо. Діяльність ОУН, — після віденського конгресу, — поширилася в

краю, пішла в наші маси. Польський уряд — як завжди короткозорий — вигадав новий спосіб і засіб — хоч знаний Полякам іще від Люблинської Унії — утихомирювати Українців: — пацифікація. Поліція, військо, під егідою демократа, вірного союзника Симона Петлюри, Юзефа Пілсудського, — як у тюрмі, в Тернополі, 1922 року, славний неславою Микола Глібовицький кричав: Спідсучки! — і його, Пілсудського помічники, як пулковник Костек Бернацкі, допускалися у нашій краї, Галичині, варварських чинів і злочинів. А при тім нищили наш край фізично, культурно й економічно на шкоду й так небагатій Польщі. Безсторонньо ж дивитися на ту «пацифікацію», то це — як сказано вище — не є нове явище, не вигадали її Поляки, бо з таких «геройств» знані й Англійці, часи Генриха VIII, і католики Іспанії, що вилущили майже доценту Індіан в Америці. В «пацифікації» у Галичині 1930 року була хіба та дивовижа, що її переводила Польща демократична, в XX столітті! Саме ця демократичність повинна б вийти на науку та й на втіху всім нашим демократам.

Мене пацифікація обминула, як цигана дощ. У Сновидові застукали мене пацифікатори. Але, Миколі Шлемкевичеві і мені пощастило в час вискочити через вікно з хати Шлемкевичів, і ми подалися простісенько в куші, у ліс, а в ліс відважні Поляки тоді не запускалися. Якось під покровом лісу, то польовими доріжками щасливо дібрався я до Бучача і тут — не попрощавшись з Мамою — пішов просто на двірець, сів на поїзд та й подався до Львова. Не обійшлося без щастя: ніхто не вимагав від мене особистої довідки, бо не знаю чи був би мені поміг і мій консулярний паспорт.

У Львові застав я серед Українців оправдану гарячку, бо й тут був попис польської «валечносці»: усі

наші установи, культурні й економічні, були специфіковані, тобто, спльондровані. Часописи «Діло» і «Новий Час» не виходили, не йшли в край, то і з краю ніже зломаний шеляг не приходив. Зрозумів я, що від редакцій не дістану ніже одного «злого» то й не мав я одваги отворити уста і домагатися. Довго сидіти у Львові я не міг, бо, врешті, могли й мені полатами боки: Поляки були в лихоманці. Несподівано, дві мої бучацькі сусідки, приятельки, замужні, порадившись зо своїми чоловіками, рішилися позичити мені 25 долярів, щоб я міг вирватися негайно зі Львова. І ця невеличка сума, з моїми ощадностями, вистачала тоді щоб я вернувся до Міляно. Опинившись у Богуміні, на кордоні Чехії, я зідхнув: упала з моєї душі чорна польська змора образів катування, знущання над Українцями і їх смерти від шляхетного, «валечного» народу Сенкевічів, Грабських, Пілсудських, Бернацких та інших таких «вархолів».

У Відні я знову зупинився. Тим разом був я гостем молодих Пристаїв, Богдана і його сестри Наталки, які завсіди запрошували мене де себе. Студіювали вони на віденському університеті. Магістрат міста, мавши до них довіря, винаймив їм помешкання у старім, просторім, деревлянім будинку, в якому жив і творив — перебувавши у Відні — великий Людвик ван Бетовен. Перебував я у Пристаїв чи не один тиждень. Кожен раз увіходячи до цього історичного будинку відчував я у душі дивні вражіння: щось неописане ясне і добре. Вечорами виходив я у розлогий при будинку парк і в тиші осінніх зір глядів я на мерехтіння світел Відня. Й у відгомоні тонів музики генія — якої я за мої чотири роки в Міляно наслухався і хтиво сповнив нею усю мою душу — поринав я у думи й у тугу за кращим світом.

Тиждень у Відні минув швидко. Розмови з Теом

Кучковським і з його Славцею, Сіві, — що ногами ходила по землі, а думами перебувала постійно в сьй-ві мрій про наші Карпати, про тих гуцульських типів: стара Параска, її син Стефан, його жінка Гануся, їх хата на Любіжні, біля Делятина, — сповняли її час. В тому часі, у Відні, познайомився я з проф. А. Вітошинським, що під час нашої самостійности був правним радником нашої амбасади в Празі; пізнав я тоді і його сина Юрка; був я у їх гостинній хаті й тоді професор запросив мене: коли б я не був у Відні, мав я зайти до них на помешкання.

І одного осінне-соняшного ранку, що був у кольориті Шенбруну і Гльоріетки, попрощавшись з добрими друзями на Південному двірці, я рушив у напрямі «мого» Міляно. Від вікна поїзду я не відривався: промайнув лагідний Семерінг, сукупний Мірццшляг, Клягенфурт, Віллях, стрімкі, суворо-готичні Альпи і — Тарвізіо, Італія. Я знову на землі моєї туги. А тому, що моя калита була худа — як звичайно, аж до обридження оте питання: худа, а не товста калита! — то я цим разом і не вступав до чарівної Венеції.

Міляно! Осіннє сонце тепло привітало мене. Знову життя у цьому місті поглинуло мене. На помешкання до моїх добрих Феррадіні я не йду — в поспіху, оминаючи «пацифікації», я не попередив їх бодай на два тижні про мій поворот. Із оголошення у часописі знайшов я кімнату при майдані Аспромонте; господарі піємонтці, вони французької культури, їх увічливість і та переборщена.

Нашу кумпанію застав я у ресторані Крона. Зайшло багато змін. Найважливіші: Юрко Гарда дав у Варшаві свій концерт, він тим концертом незадоволений, а Володко твердить, що концерт удався, «лиш трема в Юрка завелика». Стася дістала заняття — співає у Пармі «Розіну», в «Ріголетто». Зенон Дольницький, —

який через мене рідко приходив у наше товариство, бо ж випадало розмовляти зі мною по українськи, чого він соромився, — дістав запрошення до театру «Ліріко», в Міляно, співати «Фігаро» в «Циліурику з Севілі». На тему останніх подій у Галичині заговорив лиш довгоязыкий Володко Кепура. Стася коротко припинила його:

— Іншої теми не має?..

— Та ж ця тема свіжа, найновіша, а Міхал ось тепер і приїхав ізвідти. І чому б не говорити? Якщо Українці викликали таку необдуману реакцію польського уряду, то це знак, що з Українцями рахуються: почалася поважна боротьба.

На це я тільки усміхнувся, бо зауважив я, що в нікого не має охоти на цю тему бесідувати.

Мої дні знову поплили своїм руслом: бібліотеки, музеї, мистецькі вистави, концерти, Ля Скаля, старовинні церкви і статті до «Діла» й «Нового Часу», очевидно, безплатно, але з надією дістати за ці статті заплату, коли вернуса до краю. Проте, писав я й тому, бо знав, що наша Громада любить читати мої статті.

Великі оголошення Ля Скалі повідомляли, що Артуро Тосканіні, у своїм світовім турне, засягне і Ля Скалю з одним симфонічним концертом. Квитків «моїх» на другу галлерію у перепродажі не було. Ціна такого одного «мого» квитка сягала шість лірів: мої три добрі обіди. Врешті, прийшов той щасливий вечір концерту. В третій годині по полудні я, засапавшись, пригнався під Ля Скалю, а початок концерту в 8-мій годині вечора. Застав я вже безконечну чергу поклонників Тосканіні. З люті на себе, що — зачитавшись у бібліотеці — спізнився, аж поти мене обілляли, хоч днина була ясна, лагідна, осіння. Не трачу надії — стаю у чергу. Поглянувши перед себе і

зміркувавши скільки то квитків перепродують — та і на другу галлерію — оті халамидники, що завсіди махлюють квитками Ля Скалі, то велій песимізм огорнув мене: чи вдасться мені бути на цім концерті? І я, щоб одірватися від непевної дійсности: буду чи не буду на концерті?, вдивлявся у постать Леонарда з Вінчі, що внуїв у землю свої очі: він також був песиміст. Врешті, став я читати прецікавий журнал «Фронтеспіціо», що його редагував славний, гостроязыкий і правдомовець Джіованні Папіні. Юрба гомонить, трамваї дзеленькотять, авто — хоч їх тоді й не було багато — гонять, продавці часописів горлають, у мене в шлунку порожні кишки марша грають. Нарешті! Сьома година! Відчинили брами «раю»! Народ — пре! Та й хто б то не пер? Це ж бо Тосканіні дає симфонічний концерт! Карабініери — муром стали: тримають лад. Юрба заповнила всю сходову клітку аж до верху, до другої галерії. Поволеньки, ступінь за ступнем посуваюся і я, зі мною і моя надія: га! може ще зарву якийсь «лецтий» квиток. Успіх наближається — я перед порогом каси! Юрба наперла — то я вже й у кімнаті каси! Вже недалеко віконця! Серце радіє... Аж он, висувається напис: «Езауріто»! Та юрбу це слово «Вичерпано» не переконує. Юрба — і я в ній — стоїть валом, непорушним. Чую із залі театру як оркестранти строять інструменти: ці нерівні згуки творять у душі напругу. Обслуга просить нас, безквитників, покинути кімнату каси. Не так воно легко — ніхто й вусом не моргне. Без слова порозуміння — усі безквитники постановили слухати концерт у касовій кімнаті. Раптово стрій інструментів утих. Зривається буря оплесків — вітають Тосканіні, що — очевидно, ми того не бачимо — вийшов на своє підвищення. Все зааніміло. Одна мить — тиша! І простори сповнилися дужими, густими, злитими тона-

ми музики. Всі ми в касовій кімнаті стоїмо збиті, здавлені, одне одному дихає в лице, у спину, — ні поворухнутися така гуща. Під моєю стопою — підшва черевика вже така «ніжна», що відчуваю найменшу випуклину! — щось тверде знайшлося. Юрба ж така стиснена, що не можу поглянути, що саме у мене під стопою? Могутні тони Бетовена поривають мене, я забуваюся де я стою. Але, під стопою моєю, щось оте тверде — прокидає мене. Приходить коротка перерва. Між нами падають думки, вислови повні захоплення виконанням п'ятої симфонії Бетовена. Музика сповнює душу невимовним щастям, але я мушу знати — що там воно в мене під стопою? Якось удалося мені легко посунути мою сусідку до заду і рівночасно глипнув — що там у мене під стопою? Ясністю блиснула срібна десятлірівка! І з того місця ніякий натиск юрби, що весь час хвилювала, вже не міг мене зрушити. Стояв я мов гранітна скеля непорушно. Концерт скінчився. Юрба стала ріднути. Я схилювся і підняв мою нагороду: на концерті був, за квиток не заплатив й на чисто заробив десять лірів та ще й срібних!

Прийшов вечір деб'юту Зенона Дольницького у «Цилюрику з Севілли». Був це деб'ют у Міляно, бо мав він за собою добру славу співака сцен Львова і Варшави. Запросив він на цей свій виступ усю нашу кумпанію, давши нам цілу льожу в першому ряді, як дивитися на сцену, праворуч. На цім його вечорі було нас шестеро. Почалася опера — нашому Зеневі йшло все добре. Правда, Стася, — яка ніколи й до нікого не була в'длива, — зауважила, що голос у нього дещо засерпанкований і — з доброти серця — хвилювалася тим. Та в однім такті в арії «...Фігаро ква, Фігаро ля...» Зеньо пустив когуту. В Італії, а ще до того у Міляно, це недопускальна хиба співака. Як стій, заля заворушилася, понеслися свисти, що в Іта-

лії є ганьбою для співака. Ми в льозі щиро збентежилися, похилилися за балюстраду, щоб Зеньо не бачив нас. Та це не зменшувало йому сорому. Від цього вечора, за мого побуту в Міляно, я більше Зеня не здибав. Тут іще нині одно можна сказати: Зенон Дольницький був неперевершений актор, а співак слабший, мав сильне тремольо.

Матеріальна скрута знову свистала в моїй калитці. З помешкання при майдані Аспромонте я перенісся недалеко до помешкання при вія Боккеріні, до тієї кам'яниці, де жили мої приятелі Долькі. Мое помешкання, і то доволіно обширна кімната, містилося в мансарді, а радше, по нашому, на горищі. Було в цій кімнаті ліжко, один столичок, одно кріселко; долівка вимощена цеглою; воду мав я таки в кімнаті — простенький чіп і під ним ніби якась умивалочка. Двері до кімнати не мали ні клямки, ні замка; ішов я спати, то підпирав двері якоюсь побічною від ліжка що там була. Вікно було одно та й те в стелі: я був щасливий, — і то не на жарти! — бачив бо лиш синяву неба. Було мені тут добре, затишно, настройливо. Часто, трохи не що-вечора, сходив я до моїх приятелів погугорити, шклянку вина випити, інколи послухати читання поезій Ніни: були вони вельми революційного духа, чим не дуже вони мені сподобалися. Тут познайомився я ближче зо свояком Ніни — Ліно Біндель звався він, — із Аости, як і вона. Бувало, вечорами приходив він на гору, до мене. Хотів багато знати про Україну під Советами. Оповідав я йому про тодішній стан в Україні — політичний, культурний, економічний. Мое критичне, а то й вороже наставлення до Москви дратувало його, він заперечував, казав що в Україні не є аж так погано, як це я подаю. Проте, ми таки на добре заприязнилися, перейшли на «ти», але кожна наша дискусія на тему

України була гаряча. Якось він не втримався і, блимнувши своїми чорними очима, аж засичав:

— Прийде час, станемо й ми при владі, як попадешся мені до рук, застрілю тебе!

— Сильно співчуюю з тобою! Ти за-чесний, щоб ти до тієї влади дійшов!

— Тобто, що хочеш цим сказати?

— Тепер нічого не скажу! — закінчив я розмову.

Він змовк. Після цієї такої щирої розмови Ліно не заходив більше в дискусії зі мною на політичні теми.

(Згодом, у 1958 р., коли я відвідав Ніну в Міляно, тоді я спитався — що там Ліно? — Ніна скривила уста і сказала: «Пропав! П'яниця непросипенна. Політикою взагалі не цікавиться».)

І так минав мені 1931 рік. Минула й мілянська зима. Прийшла весна зо своїми вогкавими запахами просторів. Прийшов і молодолітній — але в нас! — травень. Моє життя ішло «моїм» шляхом: мене далі цікавило одно-єдине: мистецтво, література, музика, бо це ж був зміст мого існування. З нашим товариством — в нім уже бував і Василь Тисяк — я далі зустрічався у ресторані Крона, в Таведжі або в міських городі; Юрка Чапліцкого між нами вже не бувало. До нього до хати я рідко заходив, хоч пані дому, Ізанг, і її приятельки Японки, запрошували мене. Ці Японки були справді милі, делікатні, говірливі — як ластівочки! — але коли вони сідали біля мене по східньому звичаю на долівці, на килимі, тоді я почувався не в моїм світі.

На самоті передумував я мої перспективи. Постійно закрадалася вигідна думка: вертатися до краю, улаштуватися у Львові та й повести моє життя якось доладніше. Але на сам відгомін думки: доладніше — мене огортав нудкавий страх: снобізм дрібноміщанства. З такими думками щораз частіше зводив я

бій. І що ж? Перемагала сільська, мужицька мудрість: вертатися до хати, до краю як не хочу станути звихненим. І з жалем у серці постановив я покидати цього літа Італію. На саму думку, що вже назавсіди покидаю Італію, мені ставало страшно і пусто на душі.

Одного вечора, в половині травня 1931, Володко Кепура попросив усю нашу кумпанію, щоб ми прийшли наступного дня, коло 10 год. ранку, на майдан Ля Скаля, бо його брат, Ян Кепура, їде до Варшави, де має дати концерт, то треба його попрощати. Ми всі прийшли на означену годину. Ждали ми на Яна біля його авта «Мерцедес». Ян, очевидно, спізнився, у Скалі забарився. Перед самим приходом Янка пригнався засапаний, схвильований Юрек Чапліцкі, ще й з валізкою.

— О, знаменито, що Янек іще не від'їхав! — з полегшою промовив Юрек.

— Ну! А ти що? — спитав Володко.

— Хочу просити Янка, щоб узяв мене з собою до Варшави!

— До Варшави? Ти сам? Без Ізанг? — трохи не всі ми голосно здивувалися.

— Мам досьць! Не хочу більше бачити її — буркнув Юрек.

— А дитина? — спитав я півголосом.

— Ти, Міхал, завсіди чіпаєш за живе! — з докором до мене. — Дитини жаль мені, — говорив Юрек далі — але, що ж... треба й дитину посвятити для моєї волі. З Ізанг жити... я не можу!

— Запізно роздумався ти... — сумно сказав я.

— Не читай мені моралів! — засичав Юрек.

Стася кліпнула до мене оком, мовляв, залиши його.

І тут же пригадав я собі мій дивний погляд про Юрка Чапліцького, що я його відчув при першій по-

знайомленні з ним: Юрек, це тип московського штамп-пу: душа нігіліста.

Прийшов Ян. На прохання Юрека — Ян розреготався на весь майдан, і прийняв Юрека до товариства в подорожі до Варшави. Ми попрощали їх. Вони від'їхали, а ми мали нову історію про Юрека та й стали ми її молотити. А всі щиро співчували пані Ізанг; до неї я вже не мав ні сміливості, ні охоти піти, відвідати її, бо ці відвідини були б хіба співчуттям: вона Юрека любила.

А в половині червня 1931 я таки напосівся на мою непевну постанову й насильно вирвав себе з мілянського життя, сказавши собі: вертаюся до краю! Та ще й мусів спішитися, щоб і ту нікчемну суму заощаджених грошей не розтратити. А гроші ці були історичної вартости: сталося чудо, й «Діло» заплатило мені за мої статті! Припускаю, що вставився за мною мій добрий земляк — по моїм батьку — з Джурина, редактор Іван Німчук, або редактор Михайло Рудницький.

Попрощався я — таки з сильно зворушеним серцем — з усією моєю кумпанією, таки в Крона, попрощався я із Кроном та з його родиною; Кронові вельми мало дав я на рахунок мого боргу за обіди. Пішов я і до мого приятеля, маестра Вітторіна Мораттія, який щиро радий був, що я без трудно зумів покинути отой мій спів. Попрощав я і маестра Гарбіна. Щиро прощався я з Джіном, Ніною і з Дудом Долькі; вони завсіди подивляли мою витривалість у моїх нестатках, а такий мій стан вони добре відчували, бо й самі були незаможні.

Та, найболючіше прощання мав я з усіма музеями мистецтва, зо старовинними церквами, — як базиліка св. Амвросія, — про яку був мій перший фейлетон із Міляно, в «Ділі» при кінці 1927 року; — прощався я

і з тими церквами, що мене в'язав із ними якийсь окремий сентимент: церква Сант Анджельо, бо є там фрески терпіння мистця Паольо Льоматцо, що молодим осліп. Це той самий мистець, який, побачивши, що Тайна Вечера Леонарда з Вінчі починає осипатися, зробив декладнісеньку копію з неї, — ще був він тоді видющий; ця копія висіла в бічній кімнаті, тут же біля рефектаря, де є твір Тайна Вечера, а ця кімната лучилася з багатим, Доната Брамантия, кружганком: цей кружганок разом із тією копією Льоматца пропав від американської бомби в другій світовій війні. Паольо Льоматцо жив і діяв у 1500-их роках.

Відвідав я, очевидно, і Тайну Вечеру Леонарда: скільки гарних дум передумав я перед цим твором за тих майже п'ять років мого побуту в Міляно! Та й до церкви Сан Мавріціо — при Корсо Маджента — заглянув: таких святих, таких типів льомбардських жінок, що їх створив тут у своїх фресках Бернардіно Люїні — умер у 1532 або 1533 році — ніде не побачите, тільки в тій церкві. В замку Сфорців, у тім просторім парку, попрощав я мою самотню доріжку, — недалеко Арки Миру Наполеона II, на якій я стільки смутків, стільки мрій залишав, вимірявши цю доріжку моїми стопами. Часто перечитував я тут «Цвіти зла» Ш. Бодлера, про якого літературознавець і критик каже: співали фальшивому Богові «поет Гуго, а декуди такому ж Богові і Лямартен, — і як для інших письменників часу здавалося, що не існує ніякий Бог, або існував лиш на те, щоб Його богохулити, як це робили Парнасівці, то тільки поет проклятий і знеславлений умів протиставити Бога правдивого старовинної віри. Того Бога злоязичив він, перед ним грішив, із свідомістю та з докором за свої гріхи визнавав милосердя. Після Шатобріяна, і ще перед Клоделем, якщо Бог Отців був визнаваний і обожуваний у поезії фран-

цужьких 1800-их років, то лиш у найжорстокішій книжці століття». Тобто, у «Цвітах зла». Ф. Каснаті називає Ш. Бодлера «поетом сумління».

Міляно було містом моїх перших кроків у культурній чужині. Там цілим моїм еством поринув я, як спрагнений до джерела, в культуру цієї великої мистецтвом країни. Але було воно містом і моїх терпінь, на щастя, тільки матеріяльних нестатків. До нині дивуюся: де в мені набралось було стільки тієї сили витривати в такому житті? Я знаю: моя сила був — як і є — Бог!

І одного ранку — швидкий поїзд ніс мене в простори. Легкий рух поїзду вперед помагав мені забувати, що покидаю «мою» Італію; забувати про те, чого так лякався: як упаду в галицьку матню — не вирвусь більше у світ!

Очевидно, я мусів зупинитися у Венеції! Не мав я сили зборонити серцю поринути ще в ті райдужні тони, що їх творить лягуна, небо, базиліка св. Марка з мозаїками, палац Дожів. Я ж іще мусів налюбуватися Мадоннами Івана Беллінія, насититися ще такими поетами тонів і кольорів як Вітторе Карпаччіо, Карльо Кривеллі, родина мистців Віваріні, а в церкві деї Фрарі бути ще перед Успенням Богородиці Тіціяна. Мусів я до втоми походити тими затишними калле Венеції, послухати ритмічного хлюпоту, мов віддиху, води в каналах; послухати пісень гондольєрів: тоді Венеція була суща романтика, ще не загущена моторовими човнами й туристами.

Та й Відня не міг я поминути. Знову, як кожен раз, коли їхав з Італії, висів на Південному двірці і сам, уже без провідника, привітав Відень. Зробив несподіванку тому премилішому, гостиннішому проф. Айталові Вітошинському! Сказав же мені: «Кожен раз, коли ти є у Відні, моя хата для тебе». Потім, пішов іще й до

Кучковських. Тео, побачивши мене на порозі його хати, кликнув:

— Добре, що ти є! В пору прийшов! Помиєш начиння, бо вже його ціла гора! Славця щось там творить, пише — за таку прозу як миття начиння вона й не думає!..

Та й тут пішов я ще по музеях мистецтва. В полудне пішов до катедралі св. Степана послухати концерту на органах. У неділю — міщанський звичай: побувши на історичному Каленберг і Леопольдберг, був я й на Гльорієтці!..

І з тонами С. Баха, що під готичними луками св. Степана лунали й мою душу огорнули, я висів на моїй останній зупинці: Львів!

Виндгем, Н. Й., літо 1968.